

T-542.504/33

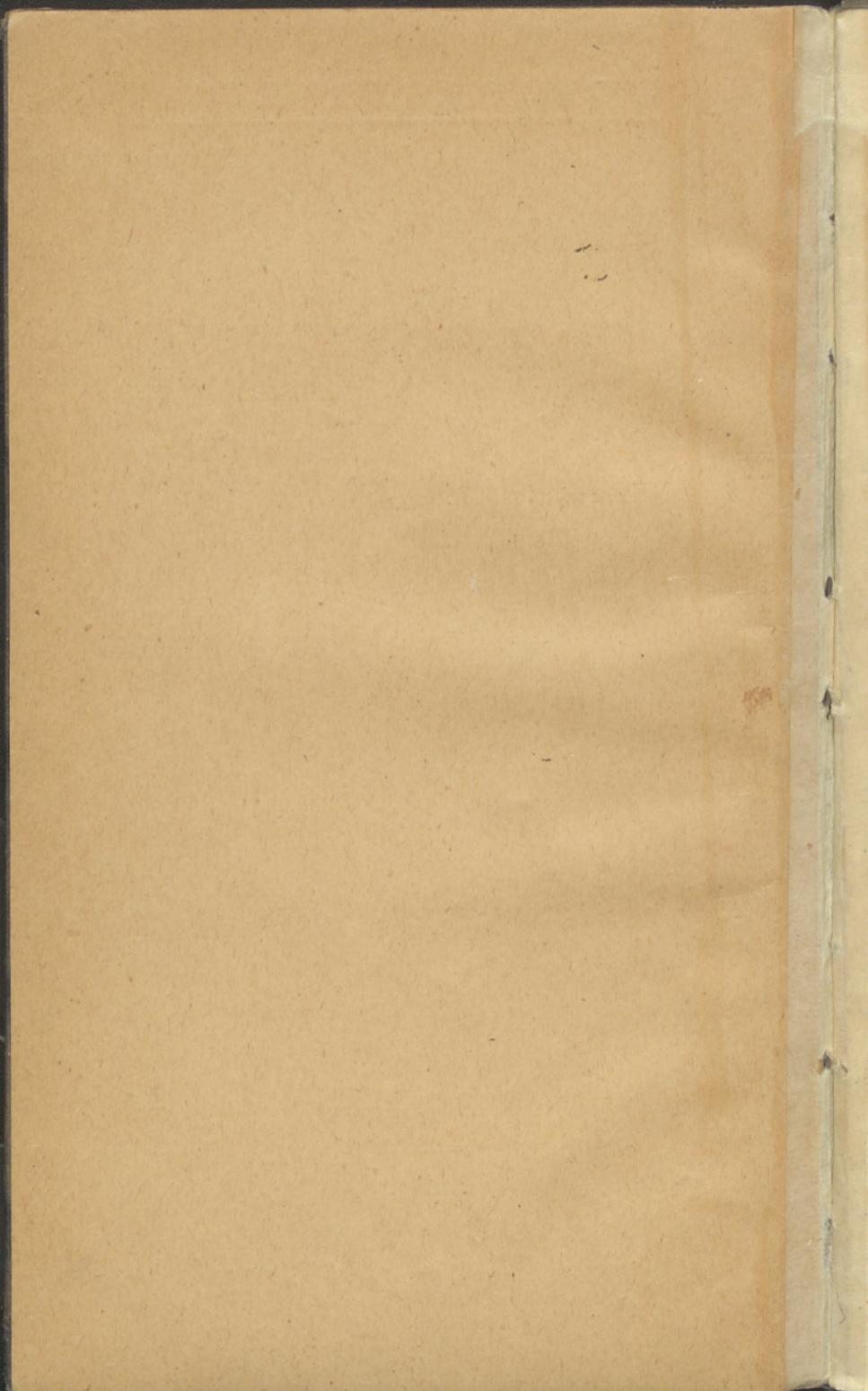
УЛЯНА КРАВЧЕНКО.

СПОГАДИ УЧИТЕЛЬКИ

КОЛОМИЯ, 1936.

Накладом „ЗАГАЛЬНОЇ КНИГОЗБІРНІ“.

УЛЯНА КРАВЧЕНКО.

СПОГАДИ УЧИТЕЛЬКИ

КОЛОМИЯ, 1936.

Накладом „ЗАГАЛЬНОЇ КНИГОЗБІРНІ“.

[С. 33, Твори т. 3]

Copyright by Ulana Krawchenko
Peremyshl 1936.

T-542.507/33

З друкарні Вільгельма Бравнера в Коломії,
371 — 22/X 1935 — 1100,

ВІД РЕДАКЦІЇ.

На „Спогади учительки“ складаються два нариси: „Перший рік практики“ і „Із записок учительки“. Написані в Лужку долішнім ще 1887 року за понукою Ів. Франка і Н. Кобринської для альманаху „Перший вінок“, виданого накладом Олени Пчілки, не ввійшли вони туди через брак місця, бо треба було помістити в альманаху повість, надіслану на кладницею. Нарис „Із записок учительки“ первісно мав заголовок „Ілюстрації до шкільництва“. З ними був ще третій „Голос серця“, виданий щойно 1923 р. в Перемишлі. Про ці нариси згадує Авторка у збірці в честь Кобринської: „Першому українському борцеві за права жінки“, виданій Союзом Українок 1931 р. Але їх видання забарилося і щойно тепер появляються оце в дещо повніщому вигляді як продовження III. тому творів Авторки (початого книжечкою „Замість автобіографії“), 33 випуск „Загальної Книгозбірні“.

Авже ж сьогодні, серед зовсім відмінних умовин, ці нариси залишаються тільки історичними документами для ілюстрації шкільництва в Галичині за Австрії у 80-тих р. XIX ст. як також для життєпису Авторки. Все, що тут написане, вірне. Простенький стиль, ширість і безпосередність, відсутність зайвих окрас надає цим „Спогадам учительки“ великої принади і робить їх цінним вкладом у нашу мемуарну літературу.

Лершій рік практики.

Шкільний рік 1881/2.

Лінок і фрагодні, серед звісім відмінною
уточкою, що нариє залишається тільки юсти-
річний документаний для ілюстрацій школи-
мистарів в Галичині за Листрії . . . 30-тих р.
ХІХ ст. як також для інспектису Акторію. Все
що тут написане, вірне. Простий стиль,
искристі і безпосередність відображення лих
окрес надає книзі «Слов'янськ учителю» ю-
нікій привабливості і робить їх цінним експонатом
у нашому мистецтвенному літературі.

ІМЕННИЦІ ПІДІГРІЙ ІМІДЗІР

21861 які. Імідзір

I.

Покінчила я учительську семинарію. Одержала свідоцтво зрілості. Та нема — на жаль — вільного місця на учительку в школі моого родинного містечка Миколаєва. Тут приняли б мене широко і родичі і дітвора. Треба дальнє шукати непевної долі між чужими людьми та в чужій сторононьці... Годі!

Я вислава подання аж у три округи. Не зазначую місцевости, в котрій рада б учителькою бути; на це практикантки не мають права. Із львівсько-заміського округа дістала я декрет із датою 18 го серпня 1881 року — на посаду провізоричної учительки при мішаній школі в повітовому місті Бібрці. Воліла б село, але, здається, визначного свідоцства ради, удастоїлась я місця учительки в повітовому місті.

Недалеко : знад „Чорного Потока“ доводиться нам переселитися над „Білій Потік“ — а всеж відмінне щось мабуть... Чи краще це, що лишаю? Чи верну ще сюди? Щось каже: Hi ! Годі !

Чи не краса в тому, що щось раз тільки єсть — і не вERTAЕТЬСЯ більш ніколи...

Наші „копачі“, як їх — майже всіх —

по ремеслу гончарів посторонні люди називають, кажуть, що Бібрка між лісами, дебрами та озерами положене, болотисте й негарне місто, де хиба вовкам — не людям — ялося жити. Але то мабуть говорить лише гордість „копачів“; вони уважають своє жилище за найкраще у світі місто, бо справді лежить на чистих, золотих пісках у давньому руслі Чорного Потока, близько Дністра, затишне, соняшне, привітне...

Мені — мов пташці — не перелинути одинокій. Порадили нас міщани, що кіньми можна дістатися з Миколаєва до Бібрки вигідніше й дешевше. Залізниця від нас іде побіч і стація доволі далеко.

Справді небогато з речий забираємо на нове місце. Пяніно таки дальше лишаю в пані Марковської без розпорядження, до кого воно вкінці має належати. Деякі речі, лишаю в домі Анни Шиманської, нашому останньому мешканні в Миколаєві.

Нове життя, нові обовязки краще зачинати серед нової обстанови; давня нагадує нам наше давнє і горе і наші сердешні, дорогі втрати...

Лишаю вибір речий, котрі конче треба забрати, матусі; для себе хочу забрати тільки бібліотеку — цілу, крім наших старих книг, класиків світової літератури і нові книги до природничих наук.

Ще й вязанку цвітів із тутешніх нив і лісів, зірваних на останньому самітному, прашальному проході, жмуток тих чабриків та

їдикіх гвоздиків остро-запашних, що тут цвить — виростають межами між ланами гречки...

Після цілоденnoї дороги, вечером, останнього серпня були ми в місті Бібрці.

День був неначе останнім горячим днем літа. Я не могла доволі натішитися сонцем, воно так жарко гріло. — Необачна зняла я намітку й капелюх: купалася в його золотім промінні...

Повільна подорож кіньми се розкіш. Ідемо. Довкола тихенько, лише дубовий ліс часом зашумить, луг мягкою зеленню зазленіє, на овиді часом зарисується село...

Щасливо й незамітно переїхали ми через село Тростянець-Бродки. Було за рано, щоб нас наші знайомі запримітили.

При самій дорозі стояв великий дім з написом на таблиці: ц. к. уряд почтовий. Наша Своячка, пані Ленчевська, була б не пропустила нас, а таки задержала на гостину. Пан Теофіль Н., цей Вергер, означений у мойому діярчику числом I, був би певно всі квіти з городів двора позривав — для мене — на нову дорогу...

Нехай же процвигають рожі, Свято їхнього другого розцвіту близьке. Нехай цвигуть; не хочу, щоб задля мене знищено їх... Тихо, без трагікомічних сцен переїхали ми через гарне село.

Хочу стати сильною на дорозі нових обовязків, нехай пропадуть і спогади про Вергерів та Демонів із днів найраншої молодості моєї, нехай не томлять, не жахають мене більш...

Хочу похоронити решту снів та мрій,
щоб завтра стати сильною на труд життя,
на бій...

Бібрка, місто на півдневому сході від Львова. Саме місто в десині над Білим Потоком, але кругом узгір'я — та великі ліси... Узгір'я ті неначе пересорані глибокими ярами потоків, що прямують на південь до Дністра. Любуюся, тішуся сонцем і гарним видом, дійсно наче швейцарським... І так бажається мені задержати сонце, щоби при його світлі побачити і саму Бібрку; так воно, заки ми зїхали в долину, зайшло нам в селі Хлібовичах іще перед Білим Двором.

Тіні і мряка окривали місто.

Так і добре, що не побачила я перший раз міста в освітленні, а ще після такого гарного, соняшного дня, повного вражінь на фоні природи...

Наскільки околиця чудова, настільки місто погане. На передмісті трапляються ще гарні домуки міщені посеред лук та над потоком, але весь ринок, густо забудований, без симетрії, зі своїми старими, почорнілими каменицями, без ніякої зелені — не має ніякої принади.

Я просила листом управителя школи, щоб найшов мені хату. На жаль, він вибрав її якраз у ринку, в першій, крайній камениці Бавмвальда, де крім склепу з сдягами та інших склепів нічого не було, ніхто не мешкав.

Камениця справді дуже близько школи. Два наймені покої просторі, але через гамір ринковий і склеповий мешкання для мене зовсім невідповідне. Треба буде скоро самій оглянутися за іншим.

三

Пан Теофіль довідався мабуть від людей, як вертали, що ми переїздили попри дім пані Ленчевської, бо зараз на другий день дістаю вже тут цвіти на привітання в новому житті і його лист із побажаннями, але і з докорами, що не хотіла бачити найліпших приятелів — тобто його та своячку паню Ленчевську...

Дальше опис його безмірних терпінь; постарівся в одному дні на цілий вік. А коли бачить, що для мене одиниці не існують, що жертує свій труд для загалу, він приїжджає до Бібрки тільки на те, щоб бачити мене здалека — хоч у церкві, як се було в передніх літах у Львові...

Сумно, але змінити нічого не можу.

Мама тільки напише пару слів оправдання до пані Ленчевської і пана Теофіля.

Я дісталася легкої соняшної „опарки“ — „Sonnenschlag“. Не можу представитися управителеві, предсідникові і т. д. Ледви на третій день позбулася болю голови, але все ще лице страшно червоне, сонцем осмалене, виглядає негарно.

Ось уже і перші осінні приємності починаються. Мрачно, холодно, паде дрібний

дощик. Непривітний день починати службу, новий обовязок, але годі ждати погоди, і так я спізнилася. Цікаво мені познайомитися з новим життям.

Убував росийські „гальоші“, якими я забезпечилася, вибираючись у славну болотом Бібрку, — надіваю коротку, найдогіднішу до болота суконку, намітку від дощу, накинула на голову легку, гарасову чорну хустину.

З вікон нашої хати можна було бачити на узгірї одинокий, великий новий поверховий дім у невеликому городі. Дзвінок весело відізвався. Громадками дітвора поспішала до того будинку, тож і я, не питуючи прохожих, де школа, просто звертаю хід до нового дому. Близько. Головна дорога веде попри магістрат, староство, жандармерію, поштовий уряд, дальнє попри каменицю Готліба, де поміщення аптеки, де й касино було.

На ліво з головної дороги під гору вела вуличка до школи. При вході в вуличку я побачила даму, дуже багато та модно одягнену, і трьох елегантних панів. Компанія — як би просто з тротуарів щонайменше Львова...

— Чи це наша товаришка? — Заговорив хтось із компанії. Один з панів поклонився, на хвилину пристанув, наче би ждав на мене, але я не відхиляючи хустини йду дальше поволі у своїх завеликих гальошах.

Мої думки були звернені лише на одне. Я була цікава побачити, пізнати своїх учнів та учениці. Бажаю стати самостійною, хочу вчити, говорити, що і як серце скаже, не обмежуватися тільки до того, що написане

в „препарації“, не боятися критики за прогріхи проти методики, не боятися лихої ноти, осуду виданого ареопагом, що засідав, що правда, не на узгірях Арея в Атенах, але в канцелярійній салі учительської семинарії після лекцій практичних вправ матуристок.

Забажала я — як молоде пташеня — по-пробувати ширшого лету... Неві мої обовязки відповідали моїй вдачі; я любила веселі, цікаві діти!

Не знала я тоді, що учителька в малому місті мусить числитися ще з чимось більше, що тут є товариші праці, опінія мешканців — а саме пань, цієї вічно голодної вражінь товпи, що через свою пажерливість кидається на все нове, що судить людину зі зверхнього вигляду, що й сьогодні з вікон дивиться цікаво на мене. Через три дні дивилися пані аптикарів і докторів на мою товаришку й товаришів, котрі теж щойно прийшли до Бібрки. Oprіч управителя ми всі тут нові.

У шкільній канцелярії я побачила цю саму елегантну компанійку, яку стрічала по дорозі, крім них ще мужчину поважнішого, як я догадалася, управителя школи.

Після перших слів привітання — зазнайомлення питання управителя, котру клясу провадити му.

— Ми вже без вас, пані, відбули конференцію і приділили поодинокі кляси. Для пані призначили ми другий відділ другої кляси.

Говорю ще з управителем. В салі гамірно. Панна Маня К., моя нова товаришка, серед

панів — товаришів сміється, ніби срібним дзвінком дзвонить.

Малий чоловічок, трохи неначе горбатий — але вельми чепурний, що вже на дозорі поклонився мені, наблизився тепер до мене і представився як товариш Емануїл Гсрдієнко.

— Це я, пані, випрссив для вас другу клясу і відділ вибрав, що найлекший, як для початковсї вчительки.

— Спасибі за ласку для незнайомої, але мені здається, що я і в кожній іншій клясі могла б учити. В ніяких педагогічних підручниках я не читала, що власне другий відділ другої кляси є найвідпсвідніший для практиканток.

— Я чув багато про вас і бажав давно познайомитися з вами. Мабуть це ви, та славнозвісна та многонадійна наша „Зоря“; — ви помішуєте свєті нсвелі в „Мирі“?

Я розміялася на таке славне витання.

— Що це ви, пане, мене так хитро витаєте, як лис пишну утінку?

— О, зараз видно „свіжо упечену“ макуристку, що всі казки з читанок знає — пам'ятає; але таки свєті слави не заперечуйте, вона до нас прилинула поперед вас.

— Ох! На бєзрибї і рак риба. Така в нас мізєрія, нема ким похвалитися, то кого будь і за сдну статейку, чи новелю зараз письменницею величають.

Однаке я займаюся й цікавлюся не літературою — а природничими науками.

— А як пані подобаються мої поезії?

— Я не запримітила в наших журналах поезій Гордієнка.

— Га, га, га! А хто ж писав би до наших часописів? І гонорару не платять і аванс залиняється. Я поміщую свої твори в краківських часописах — таких як Djabeł, Chochlik — також у Szczutku. Цілі збірки, дидикую — інспекторові. Хто би дійшов до ладу з руськими редакторами, ученими авторитетами і змінчивим вічно не усталеним руським правописом. Я що правда пробував писати зразу по руськи, але коли редакції не містили моїх творів, перейшов до польського табору.

Балакаючи зі мною про літературу, він пильно прислухувався, що говорить панна Маня, та уважав за відповідне в цій хвилині звернутися до неї зі словами:

— І я чув про те, що пані секретарева тримає свою красою всю тугешню молодь у своїй неволі, але сподіюся, що тепер ви, пані, відберете їй королівство.

Бачу, що розмова починається як у салоні про перші вражіння з Бібрки, про товариство, а також про проекти забав; прошу управителя впровадити мене до моєї кляси.

Огже вкінці таки я найшлася з моїми ученицями та учнями (школа тоді була місцева), сгрінулася зі широзолотими поглядами чорних то синіх діточих очей.

Розглядаюся. Познайомлююся. Розпитую.

III.

Минає перший тиждень мого учителювання.

О, скільки мрій, плянів, приготовання, надій, незнаних вражінь, хоча, правду кажучи, тиждень дармування, бо години сходять тільки на познайомленню з дітвою.

Праці буде багато. Діти дуже слабо читають... Довідується, що ця кляса лишилася по моїм хорім попереднику, в моїй відсутності розділена на два відділи, з яких сильніших вибрав собі пан Гордієнко... Ось і протекція!

Можна було зразу впінутися за справедливий поділ — та святий спокою, гаразд з тобою! — не хочу колотнечі; пару місяців труду — і діти знати муть, що повинні знати.

Бажаю мати час так поділений і виповнений, щоб відчувала, що в кожній хвилині роблю щось корисне. Але чим більше заглиблююсь думками у званні, що розгорнулось передо мною, тим більші труднощі бачу в ньому, чим більше застановляюся над його важністю, тим ясніше бачу свій недосвід, але се тільки додає охоти й нових сил до сумлінної праці над собою. О, се вже не лекція літера-

тури чи ботаніки, виложена вправним професором, яку я маю сама зрозуміти; се глибока наука — навчання других і до того малих дітей; наука, а разом і життя, просторе поле, на якому самій трудитися треба.

Минає перший і другий місяць праці, ми вже добре знайомі з дітьми. З листів товаришки Клявдії Струмінської довідується, що тій трудно освоїтися, прибрагися в повагу учительки, що тужить за шкільною лавкою і свободою, коли ще сама була ученицею; для неї повага учительки дуже тяжка річ.

За наукою, за шкільним дзвінком, що видзвонював години, між якими години ботаніки були для мене гарніші над усі інші, звертаюсь і я справді часто згадками в мимуле, але шире віддання себе праці в школі й над собою проганяє тугу за ясними днями. Не живу спогадами, а бажаю трудитися в користь людям — і самій поступати вперед дорогою добра та світла...

В школі не зважаю на довготу годин, не дивлюся на годинник, коли скінчиться година науки, ні у хвилинах „перерви“ — відпочинку не йду забавлятися з товариством. Мило мені з дітьми в класі, мовби нічого поза нею в світі не існувало. Добре мені в моєму новому житті, весело на дорозі нових обовязків, усміхом милим і поглядом широко-золотим принаджують мене діти до себе. „Діти, діти, велика божа благодать! Чарують мене ваші ясні головки, личка румяні, живі очі і слова дзвінкі — срібні слова! I хотіла б я вас усіх приголубити, взяти в обійми, і бажала би про-

мовляти найніжнішими словами, коли б на те дозволяла повага учительки, а прибратися в ту повагу, трохи мені зразу й невигідно...

Хвилини моого внутрішнього спокою — вдоволення і майже розкоші затемнювали лише відвідини пана Гордієнка. Зразу прибігав мій протектор частенько з якоюсь орудкою до моєї кляси; але коли побачив, що я в класі широко занята, говорити з ним не маю охоти, перестав приходити, залишився там, де другі товариші, де й управитель: при гарній білявці, панні Мані.

Я все закутана у свою історичну хустину, знайшла побіч костела доріжку — стежку по-при самі господарські будинки латинського приходства. Доріжка довша, але не ходжу вже попід вікна аптеки, староства та всяких домів тутешньої аристократії; — на цій доріжці не стрічаю нікого, тільки в переході через коридорі шкільного будинку чую часто веселі голоси молодих людей, бачу ясні бліскучі очі та здорові зуби моєї товаришки. Вона у повному розвою жіночої краси та сили, справжня львиця-цариця, вона і тут — як і всюди — окружена трьома — чотирма, а то й більше львами міста Бібрки. Але чи мені в голові робити про неї свої помічення? Справді не-раз добре було б мені в деяких методичних ділах порадитися її, що має вже вісім літ практики, але я її боялася, з нею й говорити не вміла... Коли раз під час конференції я спітала її, чи з успіхом учить віднимання через додавання, чи воно не баламутить дітей, вона здивгнула гордо плечима, без відповіди й по-

вернулася знову з богатомовним усміхом до товариша Глечка. Я зрозуміла, що її такі речі зовсім не займають, пізнала скоро цілу ту дібрану учительську громадку.

Школа, правда, тут з великою фреквенцією, має шість учительських сил, будинок нсвий, добре уладжений, але наука відбувається тут без програми — пляну — без провідної ідеї; тільки механічним читанням та вічним переписуванням тих самих узорів до красного писання. Ті взірці дуже вже дітворюючи понищені, поплямлені чорнилом. Слова взірців, назви і дати, для дітвори зайві, нічого путнього не навчають, але години минають, учительки й учителі весело — свободно бавляться на коридорах, або і в канцелярії, часто — при лікері та „делікатесах“, по які посилають котрого з учнів до ресторану Крайтера.

І сумнів затривожив мене... Чи ж маю я без практики — досвіду стати під їх хоругвою? Чому й тут нема доброго керманича?

Але сумнів тривав лише хвилину — часинку, бо в серці дзвеніли слова кинені на дорогу в незабудь моїми добрими учителями, бо наді мною витав геній рідної землі і кликав:

— Не зупиняйся, йди, куди тебе веду, тривай, щоб не забула обовязків і не жалувала марне страченіх хвилин молодості. — Перед тобою свята ціль; іди, добувай усіх сил, а твоя праця принесе золоті жнива, бо і яка ж праця кращі жнива принести зможе, як не та, що сягає до підстави суспільності?!

IV.

Звичайно зачинаємо службу без практичного підготовлення. Сю службу, велике ідеальне завдання учительки, розуміємо тільки як навчання дітей і дальшу свою освіту . . . Вже в першому році бачу ріжницю між теорією і практикою. Відносини учительки до властій, товаришів, інтелігенції, родичів приносять несподівані конфлікти. Тяжкий початок моєї служби і дальше життя не буде легке. Панна Маня намагається приєднати собі інтелігенцію, стає їй на послуги; але бачу — мужчини її поклонники, а пані, боячись її, зле про неї говорять. Її роля тут скінчиться певно скандалом.

Мене мають за дивачку, то знов за горду... Чи знайду хоч у родичів дітей міщен признання, довірія ?

Однак бажаю трудитися.

Так. Дійсність життя розкрита, — але наді мною триває ще час тієї гарної студентської пори, коли говориться про ідеали без іроній, коли виростають крила, груди хвилюють жаром, а серце бється до жертв і труда... Я чую крила...

Свобода, з якою я думала вчити, стануті перед дітьми, а яку я осягнула, дає мені вдовілля. Все те, про що я думала серед довгих нудних лекцій старого директора семинара, мала я перед собою. Оживлена гаражичими почуттями, майже нечу землі під ногами.

А однак нове оточення, товариші, охолоджують, ломлять крила моєї фантазії.

Hi ! Hi ! Ніякий холод ні брутальність не змінить мене. Щоби скріпiti волю, даю свободу уяві: добавую все щось величаве, хоч погляд на суспільність зміняється, вроджений критицизм та опозиція будяться... — але з ким ділити думки, кого гуртувати? Не бачу між новими товаришами відповідного матеріялу. Тут не вільно безкарно ширити поступові думки — погляди.

Те, що мені дороге, викликує в них невдоволення.

Не все таке гарне, як нас учили. Не всі суспільні проблеми пояснені.

Не все правда і гармонія, не все в методиці, яку нам давні педагоги лишили, є добре. Ми молоді маємо богато роботи, коли ж бо тут нема товаришів.

Поки що переписуюся з товаришками з семинарії. Бачу, що вони невтомні трудівниці в дусі любові і правди, — і виднокруг душі прояснюється.

Негідне поступовання тугешніх не знемахотить мене, з дороги своєї не зійду.

Поза шкільними годинами та записуванням у щоденнику поміток, які насува-

лися при навчанні, після приготовання матеріялу на найближчі дні, я присвячувала вільні хвилини дальнє тільки науці пригоди. Се було вже для мене. Книжок я мала доволі: були в мене такі автори як Фігієр, Овен, Schutze, Jäger, Дарвін Карло і Дарвін Франц ботанік та інші. У гарні соняшні дні спішу на узгір'я, розглядаюся... Околиця справді гарна. Збираю з останків осінної фльори де-шо до зільників для себе і для школи. Живу у своєму мікрокозмі, з котрого розгортається для мене все ширший та ширший овид.

Так от і забрали мені лихі люди моє щастя, мій спокій: казали на своє буденне життя поглянути, щоб я побачила ціле його „нішо“ — аж до дна...

Здається, в перших листопадових днях, в годині, коли діти найкраще заняті наукою, входить до класи пан Гордіенко.

— Як секретар, з поручення управителя приношу вам оце — до підпису.

Гляджу на доручений аркуш паперу: він чистий, тільки долом підпис управителя та інших учителів.

— Що це? І чому зараз, у часі науки, коли можна полагодити під час перерви?

— Ні. Управитель мусить негайно вислати цю річ до окружної Ради; важне діло для школи: просимо дозволу розібрати старий шкільний будинок, щоб мати вільне місце на Руханкові вправи.

Щоб не балакати з паном Гордіенком та не гаяти даремне дорогого часу, підписуюся біля підпису товаришів.

Carte blanche... біла картина... Підписала я її без лихої думки — прочуття... бо не знала ще людської злоби...

Другої днини вечером, коли сумерк не дозволяв уже читати, я відсунула книжку Дарвіна: *De la variation des animaux et des plantes — Acclimation*, ходжу та думаю над вислідами творця теорії еволюції.

Акліматизація се пристосування організму до умовин побуту відмінних від тих, в яких він досі розвивався.

Кожний рід ростини призначається до підсоння своєї батьківщини. Однаке через осібняки витриваліші від типу даються ростини акліматизувати.

Хоча ростина заакліматизується, однаке признаки властивих своєму родові не зовсім задержує. Коли в пору дозрівання ростини немає стільки тепла і світла, кілько вона потребує, то її плід не буде ідентичний з тим, який був би дозрів при більшій температурі.

Кожна ростина потребує до своєго повного розвою точно означеної скількості тепла. Ростини, спроваджені з теплих країв, справді часом навіть гарно розцвітають, але цвіт їх буде пустий і скоро змарніє без овочу.

Коли ростина є в стадії розцвіту, а ми її переносимо до холоднішого підсоння, вона терпить більше, ніж терпіла б тоді, якби ми перенесли її в стані її супочинку — перед або після розцвіту. Пень і старше —

здеревіле та корю покрите галуззя не терплять від стужі, тоді як молодим верховіттям й пучкам мороз загрожує смертю...

І перед моїми очима стояли сотки тих ростин почорнілих, зівялих, мертвих — тих мучеників акліматизації, що були б у своїй батьківщині розкішно цвили, луги красили... І неначе обвіяв мене той мороз, що знищив їх життя...

Ті правди з життя ростин я переношу в царину духа. — Чи ж і ми, люди, хоч обіймаємо ціліській просторий світ, не такі немічні, як ті ростини? Чи й декотрі душі не терплять і не гинуть, коли нема відповідних умовин до життя? Чи на поборення чужого ворожого впливу не затрачують усіх своїх сил — так, що організм поволі нидіє, завмирає?

Правда, що сила волі значить богато, вона може побідити найтяжчі умовини.

Адже Шевченко перебув десятилітню неволю в закаспійському краю... Але чи ж сила волі не триває доти, доки фізично організм не змарніє, не піддасться? Виходить, і людина хвилево пристосується до нового невідповідного оточення — і тривалости своєї не задержить. Чи ж недостача великих людей і теплоти дружніх сердець не зменшує нашої відпорності на ворожі впливи? Чи в тій боротьбі буденній за істнування не зменшуються і не ломляться здібності духа, енергія і лет думок, творчість — —, чи життя поволі не перемінюються в животіння?

Чи думки і почуття тих людей розви-

нуться в діла-твори такі досконалальні, які б розвинулися серед привітливих умовин?

Чи життя обмежене, тільки серед книг, не веде до однобічності, метафізики, рефлексії, мелянхолії?

I серце відізвалося тugoю за людьми світлами, за відносинами, котрі би причинилися до всебічного розвитку думок, почувань, світогляду —, словом до розвитку духа... Чи ж саме жіночі душі не потребують тих дужих, великих майстрів душ, що на них опираються, могли б як повій піднести до сонця? Тільки в промінні світла і соняшного тепла розвивається чудова гармонія тисячів цвітів!..

Хвилю моїх думок зупинила візита місцевого пароха о. Евгена Дзеровича, що був і предсідником місцевої шкільної Ради.

— Приходжу до вас із пересторогою: прийміть мою раду. На віщо вам мішатися в такі нечисті діла? Сей скандал скінчиться в суді — карою за ложні доноси.

Ці слова були для мене мов зимна вода. Я ще половиною душі була у світі думок, от і зазнала такого прикрого вражіння, що довгу хвилину не могла зрозуміти слів священика.

Вибачайте, отче добродію, тут якась помилка... Я ні слова не розумію: доноси — суд кара — за віщо?

— Ей, паннунцю, коли ви ще собі з моїх рад кепкуєте, то бувайте здорові.

Після дальших питань я довідалася, що несвідомо стала в обороні підлої справи й обжалувала перед судом і світом чесного чоловіка.

— Ви не були вчора по дванацятій годині в школі, я вас не бачив між другими; як же ви могли підписом свідчити про напад на школу?

— Я мала науку до першої, але моя кляса на поверхі; я за гомоном дітвори нічого не чула ані небачила, що там діялось на далині.

— У дванацятій годині ми з начальником міста прийшли оглянути будинок старої школи. Богато бідних не має захисту на зиму, тому начальник хоче кільком старцям дати через зиму захист. Той будинок стоїть порожній, щойно з весною розберуть його. Се місце громадське, та все таки начальник попросив до поради управителя. Одначе той добродій, узброєний палицею, з товаришами і стороожем прогнав начальника, виганьбивши по простацьки, буцім то він нападає на шкільний маєток.

Саме тепер ваш геніяльний товариш Гордієнко читав у касині статі, які вислав до часопису про напад начальника на школу. При нагоді розписався про ріжні давніші приступки — надужиття начальника. Написав також скаргу за напад і обиду чести тутешнього учительства — це й ви підписом засвідчили. Якби навіть була в тім доносі, що вони написали дрібка правди, ви не повинні до цеї справи мішатися. Ми вас тут числим до чесних русинів; я дещо більше знаю про вас від професора Партицького, маємо на вас надії, але ви злую проти начальника все ніщите. Шовіністична всепольська партія під проводом аптекаря Мєдлицького киринить,

зупиняє гуманні діла начальника. Начальник, — міщанин Бачинський — свідомий, прихильний нашій справі. Тому й виступає проти нього партія аптикаря. Та ще і при близьких нових вибирах, хочуть начальство взяти в свої руки. Управитель школи русин*), доси тактовний, не можу збегнути, з яких причин змінився, здається, під впливом того перекінчика, геніяльного Гордієнка, що покланяється явно ясновельможним та, як і други сини супостати, став матері могилу копати. Цей гурт не пошкодить нам — власне й ви нам не пошкодите — тільки жаль вас: на авантурницю зовсім не виглядаєте.

Перше „сокрушення“ почула я за свою необачність, а виправдатися тяжко.

Панотець оповідав ще дещо з тутешніх відносин. Боротьба між партіями ведеться від довшого часу. Тут іде справа не про будинок, а про зміну викладової мови в школі. Ми тут мали парохіяльну школу — в будинку біля церкви. Це була руська школа. Тепер усю дітвору зібрано в новому будинку й заведено польську мову. Маємо свідомих міщан як Охримовичі, Альфицькі, Гузарі, Лукашевичі, Закалаки, Козакевичі, Руді, Михальські, Ко-стирки, Коцюмбаси; вони, як, і давніш міщани, дбайливі про освіту. Бачинський, хоч дітий не має, про освіту, про гуманні діла памятає. Він має мир між тутешніми німцями — євангеликами, його поважають як „Ehremappa“. Він як вислужений військовий старшина говорить по німецьки навіть краще ніж по своєму. З нами єднаються німецькі родини Брайт

*) „Русин, руський“ значить „українець, уркайський“

фоглів, Гублів, Гансів та інші. Німці бояться латинників не тільки з приводу національного, але більше з релігійного. Немають тут свого пастора. Дитину, котру охрестив у костелі канонік Туль, записав як римо-католицьку і не видав уже метрики. Тому від тепер приносять німці свої діти до хресту до церкви. Вони хотіть лишитись євангеликами; дуже бояться, щоб діти не стали католиками: „katholisch werden — dann kommen in polnischen Himmel“... Бояться попасти в руки латинського священника, — до наших мають довірЯ.

О, так, наша більшість. Нас богато і тому не стараємося придбати душі чужинців, ані не боїмося втрати наших. Не стараємося привернути хоч би таких як Гордієнко — відважилася я сказати панотцеві.

Священник відійшов, а я довго ще не можу стяmitися. Не розумію, по що й мене товариші-учителі захопили в ту колотнечу. Я така далека, так дуже далека від авантур, що аж судом караються, — далека й думками від буденнього життя...

Думаю тепер, як лихо направити, як виправдатися з „невольного согрішення“... Не тільки тому, що треба в суді виправдуватися, але сумно мені, що чесну людину обидила і нашій справі шкоджу.

Хоча й передбачую, що управитель схоче помститися, постановляю відхилитися від тієї колотнечі, — хоч і так тутешня публика буде мати свіжу тему до балачки.

Публика — потвора з пащею мінотавра: все голодна, пажерлива; поживу бере, де трапиться, не тільки з судових саль...

У вікнах магістрату світло. Я вхопила намітку, вибігла на вулицю. Всюди темно. З затривоженим серцем задержуюся перед дверима громадського будинку. Немила річ виправдуватися. Мое поступовання може здаватися дволичністю. Хто повірить, що я, не знаючи суті справи, підписала скаргу? Людина, що має свідоцтво зрілості, не повинна таких промахів робити. Сиромлюсь сама перед собою. Так я могла підписати присуд смерти. Та й тут велика річ: відбирати честь людині в нічому неповинній.

Бачу, що життя кепкує собі з моєї матури, з відомостей, приданих із книжок. Тепер готовлюся до другої матури — матури духа: щоб був він — мій дух — гнучкий та бистрий, передбачливий та всеобіймущий!

Життя показує нам обовязки супроти суспільності, свого народу, готуюмося складати іспит зрілості з доброти серця. Чи здібне воно перебути сгневу пробу, чи здібне до пощертви особистого щастя в користь загалу... Практикуймо, складаймо іспит — аж до докторату!...

В салі магістрату застаю самого начальника. При столику, над паперами. Лице сувере. Задуманий мабуть над невдякою людей, що за його добру волю болотом його сбивають.

— Приходжу виправдатися і просити вибачення від начальника за те, що своїм підписом прилучилася до людей, котрі вороже проти вас виступають.

Розказую, як підступом дістали товариші мій підпис.

— „Also...“ — він, колишній військовий старшина, зачинав свою бесіду заєдно з німецька, — пані не знали ні об чим...

І знов задумався старий. По хвилині сказав:

— Also — не покличу вас до відвічальності. Але скажіть їм усім, що відпокутують вони за ложну скаргу до суду, за дописи в часописах про мої злочини. Ні один із них тут довго не залишиться.

Гнів малювався на лиці начальника. Старий подав мені руку на знак віри в мої запевнення, що я поневолі вмішалася між його оскорбників.

При виході з радниці побачила я малу, трохи похилену постать, що відскочила злід вікон; догадалася, що це Гордієнко...

Но, й дсгадуюся, що мене чекає... Та годі!

Милий мені спокій, та наймиліща правда.

V.

Найближчого дня рано стоїть управитель школи на порозі дверей — неначе ревний керманич на своїй стійці. Досі тут і в цій годині я його не бачила.

Звичайно досі я перша приходила; ішла до своєї кляси й не бачила ні управителя ні других панів. Сьогодні управитель з годинником у руці, не здіймаючи кучми, говорить грімко:

— Пані спузьніла сем, чеками вшищци з розпоченцем наукі... — починає до мене в урядовій мові. Десі говорив по українськи.

— Не здається мені, щоб я спізнилася; приходжу, як усе — пів до восьмої, в клясі застаю ледви двоє дітей.

Управитель асистує мені до кляси й говорить дальше.

— Як пані сміли виправдуватися перед тим „гбуром“, — уважати те, що робить шкільна влада за зле?... Пані тут дальше не можуть лишитися — зєднана „з хамами“.

Вся інтелігенція вчора вечером у касині осудила вас. Про вашу візиту в начальника повідомив усіх товариш Гордієнко. Інтелігенція відкинула вас. І так уже нарікали: ви

не учителька для міста, де люди хочуть бавитися.

— Тутешня інтелігенція не могла мене відкинути, коли я їй зовсім не накидувалася. Я сама для себе інтелігенція, вистачаю собі. До ніякої партії не прилучилася, але і не присилуєте мене, щоб я боронила ваші особисті справи.

Шайно почалася наука, приходить з кляси управителя хлопець із приказом: „Пан директор казалі, би пані зараз пшишлі до канцелярії“.

— Скажи, дитино, що в часі науки не можу лишити учнів самих; у десятій буду в канцелярії.

За хвилину принссить сторож письменне візвання. Відписую, що в десятій прийду.

Являється сам управитель: Пані нє слуха владзи..

— Тут не місце на уваги, пане управитель. В десятій прийду до канцелярії. Або й тепер, але діти підуть до дому; самих їх у класі нє лишу.

В десятій годині застаю всіх у шкільній канцелярії. Управитель насуплений, Гордієнко з пером у руці — готовий писати протокол. Панна Маня з іронічним усміхом ласкова була — подивитися на мене.

— Я приневолений — каже управитель — скликати надзвичайну конференцію, щоб паню упімнути за спізнення, за недержання рано дижуру і за непослух владі. Пан Гордієнко спише протокол, віднесуся в тій справі до інспектора.

— Перша догана — заслужена, чи ні —
дається без конференції — кажу до управи-
теля. — Але в цьому випадку, я волію цю
прилюдну догану, бо й відповідь моя буде
в протоколі записана.

Владі в нічім, що входить в обсяг її ділання,
не противилася, не спізнилася я ані сьогодні,
ані до сьогодні ні разу. Пан управитель на-
крутив годинник до вподоби. В моїй клясі
було двоє дітей, в інших ще зовсім не було.
Щодо дижуру не було досі зарядження. Коли
управа школи заводить дижур, то для всіх
учительських сил по черзі і тижнево. Я від
початку шкільного року уважаю на діти
в своїй клясі. Вважати ще й на кляси тих
панів, що приходять у девятій годині, або
бавляться в канцелярії чи на коридорах, я не
обовязана.

— Таких бугніх відповідей прошу пана се-
кретара не вписувати. Уважаю конференцію
за скінчену. Ми знайдемо нагоду цю вільно-
думну паню з цеї школи прогнати. —

Від того дня почалося мое „гоненіє“...
Хоч — як звичайно досі — приходжу рано,
управитель стоїть уже на входових дверях та
щось бурмотить про спізнення.

В часі науки, майже що чверть години
відчиняє двері моєї кляси і стає на порозі.
Це, здається, директорська контроля: чи і як
я вчу. — Замість госпітації, яку управитель
обовязаний відбути хоч раз на місяць та якої
досі не було. Товариши один за одним хо-
дять по коридорі, на який звернені вікна
моєї кляси, заглядають, співають, свищуть.

Самі не вчать і мене спиняють. При кінці листопаду сильно вже зимно, а в моїй клясі не палено. Пишу до управителя — не тільки тому, що настало природне зимно; але й урядове, давно вже, бъ від першого листопаду почалося: коли в інших клясах палить сторож, то і в моїй клясі має палити.

Приходить управитель. Мабуть квапився, бо в руці тримав барометр.

— Тут горячо. В цій клясі богато дітий, нащо тут палити? Пані слабосильна, вчити не може. Я писав до інспектора, щоб на заступство прислав нам кого.

— Пан управитель хоче, щоб віддихом діти грілися... Але гігієнічні правила наказують палити і вікна відчиняти для зміни повітря. Діти зле одягнені. Дома певно не мають тепла і по дорозі змерзли; мусить тут мати доскатнє тепло. Про мене тутне йде, я одягнена тепло, можу бути і в неогрітій клясі.

— Певно, певно, — велика пані... По що такій пані бути вчителькою? Так обзначомлені з уставами шкільними повинен інспектор дати управу в виділовій школі.

З огляду на дітвому, щоб бесіда не виглядала на сварку, не відповідаю більше.

Мені нікуди звернутися зі скаргою на управителя. Мої письменні зажалення ішли б на руки заряду школи. Їхати до інспектора також не поможе; він поступовання управителя виправдає...

Тепер крім своїх годин маю всілякі заступства. Часто в цілій школі нема нікого.

Учительство візване на судову розправу. Крім того відбиваються в школі часто аматорські вистави. Охочі, здібні зібралися тут того року люди. Є співак, що співав у львівському театрі, є інтригант і панна дуже спосібна до ролі амантки. Треба інтелігенцію забавляти, щоб її опінія була за ними. А по клясах діти пишуть та пишуть — вічно із тих узорів Тарковського, — переписують всілякі пословиці та факти з історії — але чужої історії...

Без пояснень і взору на таблиці ані вони гарно не пишуть, ані з історії не навчаються нічого... Лишені часто так на волі, кричати, буються. Учителі зізшитками в руках учаться ролі, декламацій, говорять про вчоращеню пробу. Між іншими виставами та вечерицями з кінцем листопаду в неділю приготовляє школа вечір Міцкевича.

В неділю пополудні відбувалася в школі дсповняльна наука. Ми учителі вчили за чергою. Відколи ж учителі з'явились політикою та штукою, дістається мені заєдно заступство. І ні одної неділі не маю вільної: перед другою годиною являється сторож із приказом від пана директора йти вчити. Йду і в ту неділю.

До шкільного будинку трудно дістатися: перед дверимі лавки, неначе барикада, а до найбільшої салі вносять крісла, килими, зеркала — прибирають салю. Діти помагають приносити всілякі речі, не радо йдуть учитися. Нікому тут про науку й думати. Здається, так управитель хоче знову показати свою владу. В одній класі один із учителів у фраку рецитує свою декламацію. В другій класі строять

музичні інструменти, в іншій панна Маня зі своїм новим поклонником; — може мають яку пробну сцену: він навколошках рецитує полумінні вірші. А там панночка, що дійсно виглядала на „Альдону“, котра цілі літа сиділа у вежі, пискливим та плаксивим голосом заєдно повторяє: Чи теж так длуге пшесєдзялам лята, — — же од мих вестхнені зардзевяла крата? — притискає руку до грудей — завертає очима при словах: ніц не жалуєм — хоць горжке лзи лєєм — бось вшистко одйонл — зоставіл надзєєм. — — —

Все те складало негармонійну цілість; — певно ні одна миш не лишилася у шкільному будинку!

В малій клясі біля канцелярії не було нікого; тут я зібрала діти. Незабаром чую кілька голосів на коридорі під дверми моєї кляси, пізнаю голос Гордієнка: „О жечівісьце не відзелісьце єй, панове?“ Інший голос: „Якась дзіка саренка“. Дальше уривки бесіди: „Як то може биць — жеби в пшедственнях школи не брала удзялу“. — —

— „Здає се ми биць бардzo млада, — а наша єдина перелка Маня — правдем мувіонц в Єзусових лятах —. Сміх. — Зобачицє йом, панове зараз — каже Гордієнко, а відтак голосніше. — Прошем пануф до канцелярії на цигара —

— Що? — думаю — сюди через клясу, де я вчу, хочуть перейти до канцелярії? — Полумям обурення облилося мое лицце. Та заки наблизилися і отворили двері, я стямылась і мала час накинути хустку; похилилася

над книжкою, наче б уважала, що діти читають, так що ніяк їм мене оглядати. Більше як десять „золотої молоді“ перейшло через клясу. Не підношу голови, але тихо кажу хлопцеві з першої лавки зачинити двері від канцелярії.

Ідіть — кажу до дітей — до дому! — і сама перша виходжу. На скруті до школи стрічаю самого управителя. У фраку, без нагортки і капелюха, вітер розбурхав його довге, вже сиваве волосся і бороду, — задиханий у руках тримав свічки — і завинені в червоний папір пачки Milly — Kerzen — —; хоч буйна в мене уява, не добавчу тут у нім символу світоча — педагога, що несе світло; бачу кепського лакея, котрому пани казали швидко салю прибрati до забави. Задержався у своєму розгоні по болоті.

— Цо? пані одходзі — єще німа чвартей годзіни! Цо то значи таке спелнянє обовайонзкуф?

— При тім, що діється в школі, учити не можна. А проте я сьогодні знову на заступстві — і бачу, що всі пани учителі здорові і не мають достаточної причини не вчити.

— Па — а — дам — до нуг... як би не знев з гніву, що сказати, бо не тільки так низько, але зовсім не кланяється мені. Ще раз сказав: Па — а — дам — до — нуг — і зобачими — як сэм то сконъчи непослушеньство для владзи.

Другого дня рано не застаю у своїй клясі лавок, стіл поваляний шмінками: характеризували-

«ся тут аматори-актори, підлога зіллята пивом, повно папіросів — недогарків, потовчених фляшок. — —

У школі крім дітей, що надходять, нікого нема. — Сторож спить. Дивився в ночі на „кумедію“ та до рана мабуть панам служив.

Кажу — на втіху дітям — лад хоч трохи в нашій клясі зробити.

Міцніщи хлопці поприносили лавки, дівчатка підмели, повикидали черепя.

З великою радістю беремося до науки — праці, не втратили години. —

Не знаю, чи і коли хто вчив у інших клясах. ВERTAЮ до своєї звичайної рівноваги, спокою, поборюю перешкоди й учу. Не жду вже на дзвінок, що звіщає початок і переміну годин. Чула раз згори — коло десятої тодини — управитель казав до Гордієнка: Не дзвоніть на науку, бо не все в одній годині зачинаємо учити. Та пані на горі буде гадати, що то павза, бо вже від давна вчить.

жоден відповідь, якщо ділуючи, як отвір ти погано
з'єднавши відповідь зі своїм відповідем. Ти відповідеш Головою
як лялька, золота, молоді" — переконано мною
батької, а та відповідь була місцею для усміхнення.
Я відповів: "Діктор! Діктор! Жаңа кітап!" — відповідь
змінилася, а та відповідь вже від відповіді
на ходу відповіді — відповіді ходу — відповіді.
Така після цього підійшла

VI.

Мої відносини не зміняються, тільки в
кілька днів після вечерниць Гордієнко найшов:
якусь нагоду відвідати мене під час перерви
в класі. Погідний, сердечний, наче б я через
нього не зазнала ніяких авантур та при-
костей.

Не показую ні гніву, ні жалю, але ля-
конічними словами стараюся позбутися його
з класи. Жертвується в моїй класі вчити спі-
ву. — Пані надто працюють, шкода в пер-
шому році стратити здоровля. Управителя не-
треба вам боятися. Ви львівська семинари-
стка, а він з давньої школи, на нічім не розу-
міється; цей тип ще давніх дякоучителів.

— Я працюю не від того дня, коли
управитель став мені ворогом, але від пер-
шого дня служби — і для ідеї, а не зі страху
або з примусу.

— Але вашого голосу таки шкода... Та-
кий ніжний, переймає до глибини, — а тут
у класі голос псується. Шкода. Тепер я при-
гадую собі, я чув ваш сольовий спів у семи-
нарії на концерті, а також у волоській церкві.

Його пропозицію — розуміється — я

відкинула. Блягерська душа... не мене, а себе ошукує...

На другий день приходить із проханням, щоб я переглянула руське завдання з його кляси, а то він — хоч русин — але „бєгли тільки в польській мові“ — не має терпцю студіювати Цибиків, Осадців і т. д., тай не знає, коли писати і з коромеслом, себто є, а коли є з дашком. — —

Сьогодні жалується, що для такого добірного учительства маємо зовсім невідповідного управителя. Дивніше ще те, що про одиноку перлу — панну Маню — з цинізмом говорить.

— Ваші відносини до управителя та до панни Мані були і є для мене нецікаві. Погодіться з тим, що я „всякую житейську печаль“ відкидую; байдуже мені те все і не хочу слухати ваших доносів на управителя.

— Товаришко, ви не можете так дальше відокремлюватися від нас. Злучіться з нами проти управителя.

Божевільний! гадаю, але кажу йому : — Ні з ним, ні проти нього не виступаю. Не розумію, як можна вічно вести боротьбу за ніщо. Ви і товариші — недавно тут прибули, а до всіх справ у місті пхаєтесь.

— То, го! Хай знають нас! Ніколи і ніде учительство не стояло так високо, як тут стало. Коли б тільки ви ще до нас прилучилися. Знаєте, ви в суперництві з Манею перемогли її. Ми її боготворимо, бо вона для кожного досяжна, приступна, але де її рівнати з вами. Її остання роль і деклямація зовсім невдатні.

Де їй деклямувати такі серіозні вірші. Крикнула: О матко полько! — аж морозом повіяло, відтак говорила монотонно та скоро, ловила рими, як дитина, щоб не забула. Та це нічого. Молодь її знесла зі сцени, цвітами її закинули, оплескам не було кінця. Знамо, що деклямувала зло, та не можемо наше одиноку звізду зобижати. Це так: Хоч співачка не знає „нут“, кажемо — sie singt sehr gut! — хай би хто сказав: чорне, як ми всі кажемо біле, побачив би! Моя сатира всім страшна! Завтра вибирається до вас з поручення тутешніх матадорів кілька молодих панів комітетових з проханням, щоб ви приняли ролю. Мусите приняти: в комітеті є і староста, а він же зверхник. Ціль патріотична, властиво реванж — для цього старого каноніка. Він старий належить ще до тих, які Міцкевича уважають за відступника (через його товіянізм). Це моя заслуга, що канонік був на нашім вечірку; тепер буде представлення на віднову — прибудову косцюлка.

Не зраджуєсь, але тішуся, що знаю про візиту комітетових.

На другий день так уладилася, що не було мене дома. Мати приняла візиту комітетових. Справді многонадійні — вибрані хлопці були ті комітетові, самі „авскультанті“, „депенденти“... знайомство з такими панами дає вигляд на добру „партію“...

Мати подякувала за честь, та враз попросила вибачити:

Дочка віддана своїй праці в школі і своїм дальшим студіям. Участі у виставах не брала дссі й не візьме на будуче.

Не можу позбутися Гордієнка. Хоч не дозволено в часі годин приходити, являється на перерві. Знов намовляє мене до виступу проти директора.

— Він вам так дуже докоряв, є нагода тепер відплатитися.

Я не цікава, звідки та ненависть до управителя, але Гордієнко сам говорить.

— Я шукаю все чогось нового, інтересного. Сидіти в клясі чотири — пять годин, можна сказитися. Хоч і як крутити годинником, час задовгий. Жду на дзвінок. Ціле життя ждати на десять мінут павзи — нестерпче лихо.. Маня тепер більше до товариша Глечка горнеться. Всі ми тут її любимо, але сіріозно ніхто не думає; вона ж гадає, що найскорше Глечка удастся їй зловити.

Я міркував, коли управитель в клясі, та часто стрибнув на гору — до пані директорої... вона справді молоденька, це друга жінка, та наївна, нічого злого не розуміє. — От пробую щастя. Недавно управитель застав мене в себе: я сидів на одному кріслі з нею... Він для вас простак; але моєго пера боїться, слів моїх у касині теж боїться; тому вдав, що не бачить нас. Але я довідався: він робить заходи, щоб мене інспектор перевіс уже з кінцем першого курсу. Тепер знаєте: я пишу про його простацтво та неуцтво, ієви приставайте до товаришів проти управителя. Я й сам зумію це зробити; воно легко вдастся: При близькій переміні школи на виділову треба іншого управителя. Він старається зєднати собі партію шовіністичну,

та я так його поведу, що наші будуть його уважати за зрадника, — він русин, звичайний Стеців Іван — а чужі не приймуть його. За дураком ніхто не буде стояти. Він ані не самостійний, ані спосібний, орудя в руках моїх і аптекаря, противника начальника.

Незабаром Гордієнко знайшов нагоду виконати свій плян. На найближчому вечірку в школі управитель виголосив промову.

Справді гарно вона починалася: Ми, поляци на польській землі... але дальший зміст цієї недорічний, двозначний. — Сам управитель, коли став перед достойниками міста й околиці, налякався, побілів, трясся наче у пропасниці та й призабув вивчену мову. Гордієнко за його плечима з комічною міною стояв у ролі суплера та підшептував дурниці. В наших стратив він решту довірія, шляхта бачучи його спосібності умові та ораторські, зміркувала, що користі його особа справі народовій не принесе. Як агітатор промовець він стратив вартість, у раді повітовій і в касині кепкували тепер з нього...

В тім часі покінчилася остаточно судова справа управителя і товаришів за обиду чести начальника. Присуджено їм арешт із заміною на гривну.

Пригноблений управитель, опущений учительством та інтелігенцією, похилив горду голову. Інші товариші на всіх зібраннях — конференціях — проти нього, — усе протилються йому. Я є німим свідком ріжних сцен як сварки, дертя протоколів. Управитель по давньому мені неприхильний, противиться моїм

внескам чи обробленню якої теми, але противники управителя — йому наперекір — приймають мої теми та пропозиції. Часто доходить на конференціях до особистих суперечок — обид. Тоді я виходжу з канцелярії.

Пробую з Гордієнком, коли явиться на перерві, говорити про шкільні справи. Але де в котрого з них думка про школу.

— Яка з вас ідеалістка. Хочете, щоб за ту нужденну заплату ми віддалися душою школі... Шукаємо зарібку й на іншому полі, а поза цею нудною роботою забави, вдовілля.

— Можна б і вам бодай єднати забаву і обовязок. Можна відчити держати для громадян, а дохід повернути на бідну дітвороу. Ділайте щось, що є гуманне. Усі ваші вистави без вибору п'ес, без гуманної цілі.

— Про добродійні ціли годі нам думати. Ми самі — учительство — криємо свою нужду. Кімната без обстановки, без удержання платиться тут 10 золотих — при нашій платні двацятькілька золотих. Вичерпані приватними лекціями не можемо гуманністю бавитися.

— Коли і на лекціях працюєте, як тут, то чим ви втомлені. Тут хиба Хайка може сказати, що втомлена, та декотрі з найстарших дітей... вони заєдно по класах уважають на діти з нижчих класів... А діти як мишенята, як мак, а Хайка з патиком бігає між дітворою, а хлопець приданий до помочі прибільшує крисок. Коли вже без такого надзору неможна обйтися, може б ті, що уважають, читали дітям що цікавого, а в четвертій класі могли б

усе чергою мінятися ті, що наглядають; або нехай би дітвора зміж себе вибирала тих, що можуть щось цікавого розказати чи прочитати. Кляса, в котрій учитель не хоче чи не може працювати, приняла б самоуправу... Так от пробуйте зарядити щось таке, що оживить дітвому, розбудить охоту до творчої праці.

— Хиба ви помічні будете. Слухаєте голосу свого Я, а не слухаєте голосу нашого, не бачите нас. Ви не хотіли бачити, що ми при вас зістали б, ви відтручили нас, а Маня здобувала.

— Серце інакше говорить про сповінення сбсвязків — і інакше вчили нас у семинарії.

— А життя — життям і ви ніде в практиці не знайдете, щоб за ідеями сповняли учителі обовязки.

— Як це? Чи ж усюди такі порядки, як тут? Ні! Я вірю, що тільки випадково дібралося тут таке товариство.

— Так ви рішучо не годитеся прилучитися до нас проти цього управителя?

— Доки не сповняєте обовязків, не говорю більше з вами; забагато контрастів ділить нас...

— Чому втікаєте від товаришів? Так даліше не може бути!

— Я бажала порозумітися з товаришами праці, сподівалася ради — поради. Товариші самі винуваті, що так є, як є!

Так і лишился...

Серед колотнечі, злого прикладу товаришів, котрі вже всі були по кілька літ у службі, минає цей перший піврік першого року моєї учительської практики і мого прикрого досвіду за підпис на *carte blanche*...

VII.

У грудні привид з минулого.

В новій місцевості — у службі — я за-
була про нього... Зовсім нечайно явився він —
пан де Печка... День святого Николая і я
була дома. Здається, нарочно вибрав він день
святочний на свій приїзд. — Майже рівно-
часно явилися янголятка — моє спасення...

Перша добра санна... Діти отця декана Шгогрина, мої учениці, приїхали по мене з-брати до Стрілок. Щасливо спасаюся від розмови з ним — демоном... Чую тільки, як говорить до матусі:

— Тішуся, що застаю вас, дорогі, здорових. Люба доня, бачу, вдоволена; у свому живлі... між дітворою... Спокійно поїду в Росію, де залишуся на довше...

Він дійсно заспокоївся, не бачить небезпеки... В малому містечку суперників не боїться...

І я віднаходжу спокій. На спогади не пора. Дітвора сміється, гомонить, дзвіночки дзвонять, саночки мчать — і я скоро знайшлась на приходстві між своїми людьми, хоч я перши раз у домі стіла дечана Іллігрина,

здається, що ми посвоячені, знаємося не від нині.

Оля й Марійка, Стефка і Славка, Володко та малий Сидір — щебетливі гарні діти. Ім'ость і єгомость ширі безцеремонні люди: свої.

Добре мені з ними, як колись у домах Горникевичів, Біржинських, Пассиновичів, Грабовинських... у домах священників, де я бувала дитиною з родичами.

Ясні вражіння дня прогнали хвилеве пригноблення, спричинене появою демона.

В часі малих ферій, а саме другого лютого уладжує касино вечерниці.

Перед вечерницями на кілька днів був у нас священник, одинокий знайомий тут у чужій місцевості.

— Вже буря втихомирилася — каже веселій сьогодні пан отець. — Головного вороб'янища забирає звідси Рада шкільна окружна з кінцем січня. Про це вам першій кажу. Управитель зміркував, що він тут не остане, сам гонорово написав прохання за посадою на селі і навіть в іншому повіті; з кінцем другого курсу уступиться нам звідси...

— А мені доведеться ще пів року терпіти.

— Терпеливости! Він ще буде для васувічливий, тільки ходіть з нами на касинові вечерниці. В цій справі та за порадою моєї жени я сьогодні до вас зайшов.

— Який же тут звязок?

— Не знають вас, треба показатися конче великому світові — тутешньому; зараз

ваші акції піднесуться, а то ріжні поговірки йдуть про вас: гадають, що ви ніде не бували, соромитесь, бо не знаєте приписів доброго товариства. Треба вам з тим числитися. Я рад би, щоб ви по кваліфіці лишилися в нас на постійне. Опінія часто більше значить, як конкомітація влади.

Обіцяла бути на вечерницях.

В мене були сукні вечіркові із львівських вечерниць, через те я й не журюся, і не думаю; лишаю навіть вибір сукні настроєві останньої хвилини.

Коло осьмої вечером у дні вечерниць таки найвища пора рішилася, в що і як убратається.

Жаль мені лишати свої писання і книги, а також жаль затрачувати спогади львівських вечерниць. Якраз другого лютого були іменини моєї товаришки. Її батько радник двору Гіртлєр, а брат уже прокуратор — вони мешкають у тій камениці при Чарнецького 24 ч., що й мій вуйко, теж радник двору. Що року в цей день у п. Гіртлєрів великий баль; розуміється, обовязково мусіла бути й я. Милі спогади про цей день, не так про танці, за котрими я ніколи не пропадала, але бували в них дійсно інтелігентні люди, окрім зі світу правників артисти та молоді літерати, презентанти: „Кола літерацького“. Розмова з ними про нові течії — напрямки в европейській літературі, хоч я більше була науковою занята, все була для мене мила. А тепер і спомини про них...

В неконче веселому настрою убираю чорну коронкову сукню, прибираю її лише

густо гірляндами блідо рожевого цвіту акації, на шию зразки дрібних перлин і в волосся вплітаю перлини. Перли — по цвітах — однока люба мені прикраса. Ще лякерки, руачики, віяльце — усе те разом — у зеркалі показувало на пів жалібний, але дуже елегантний сгрій. Гарні рамці, дібрани до образу, підносять звичайно його вартість. Відколи я тут у Бібрці, бачу себе тільки в буденному, робучому одязі; поглянувши в зеркало, зазнала я дивного вражіння. Мені здавалося, що бачу когось давно знайомого, та не можу пригадати собі, кого це я бачу. — З блідим усміхом жду першого слова від цієї, що її бачу перед собою — в зеркалі...

Священник із жінкою приїхали по мене. Перед десятою були ми в салі. Музика грала вальса і я знайшлася у вирі тих, що танцюють без упину. Несподіванкою була для мене стріча з двома академиками правниками — і то власне з тими, що бували у радника двору Гіртлера на вечерницах. Під впливом музики і цеї несподіванки щез мій мелянхолійний настрій, розжеврілися іскри із вогнів притаєніх у моїй душі. Досі незнайомі мені тутешні молоді люди представлялися, вписували свої імення до карнету, ждали на хоч одну туру «вальса... Всі кадрилі, лянсієри маю ангажовані аж до рана майже в перших хвилинах.

— Ви втомлені; ходіть на оранжаду — каже моя опікунка їмость добродійка.

Сидимо хвилину в салі, де буфет, при окремому столику.

— Нічого не бачите?

— Се чуже товариство і трудно мені робити завваги. А проте я танцювала богато.

— А я мусіла в тім часі заспокоїти цікавість усіх дам — пань-маток. Всі мені гратували, гадають, що ви моя сестрінка Ірма з Буковини; я її справді сподіваюся. Правдива румунка, — кажуть — танцює з темпераментом; видно панна з великого світа. Зі строю та вигляду признають вас королевою вечериць. Ніхто не вірить, що ви тутешня учителька.

Прийшов від зеленого столика до нас пан-отець.

— А хто б то був сподівався. Коли я просив, щоб ви були на вечерницях, відтак боявся, щоб ви тут, незнайомі ще й товариша-ми обмовлені, не продавали „петрушки“. Та з вас бачу тиха вода: всім тут так нагально завернула голову, не тільки молодим дансерам, і старі вставали від карт, між іншими й сам староста дивився, як танцюєте не-наче яка фея. —

Мимо того моєго „королівства“, гарної забави я просила своїх опікунів, щоб ми коло першої непомітно могли відіхнати до дому. Не хочу... Завтра починається другий курс; неспосібно буде починати роботу.

Музика грала і гарна забава була запевнена до білого рана; однак я не пожалувала, коли ми непомітно вийшли. А коли знайшлися під зоряним небом, — ніч така ясна, зимова — я була вдоволена, що я сильніща над принади покуси.

Слова Канта якраз тепер я відчувала: Дві гарні речі в природі: небо розяснене зорями і почуття обовязку у серці людини...

Але добродійка полошить мій настрій:

— Через вас я стала схахою і буду мати непотрібні видатки. Згадайте, хто вам освідчився.

— Навіть не стараюся відгадати, ледви памятаю котрого.

— Ви такі скриті... а се давня любов: Гордієнко, цей ніби ваш противник, просив, щоб таки зараз говорити з вами, бо він завтра відїздить на нову посаду.

— Повинен був відіхнати вже сьогодні, щоб завтра бути вже в школі, — кажу.

— Тиха вода — — тиха вода —, повторяє пан-отець. Гордієнко хвалився, що в першій хвилині умів вас оцінити та розуміти вас, що ви вмисне не бажали знайомства з мало-міською інтелігенцією; це за низька сфера для літератки. Однак він також поет і вважає себе гідним вашої руки.

VIII.

В полуздні був справді Гордієнко в нас із першою — і з пращаальною візитою.

Намагався побороти помітний і ще по забаві до світанку „katzenjammer“ — та говорити поважно, без звичайних буршівських дотепів.

Жалує, що саме тепер мусить ізвідсль вийхати, коли мав нагоду мене бачити такою, якою бачив мене в уяві. Признається широмов на сповіди до всіх прогріхів: був тут через пів року пружиною всіх інтриг і скандалів; мені в школі всілякими сплетнями перед управителем шкодив, докучав...

— І в касині зле говорив я про вас, та ви самі винуваті: я знав вас і з оповідання і з вигляду, як ви були у Львові, і мав вашу світлину, але ви так ігнорували і мене — і всіх... Якби не те, були б ваші відносини і життя ваше через цей піврік уложилося зовсім інакше.

Зі справжнім здивуванням побачила я свою світлину в брильоку при його годиннику: була це мала світлина з табльо матуристок. — Це моя тайна, звідки я її дістав; здобув її, не знаючи ще вас особисто.

Яку ж ціль мали ви спеціально докучати мені, а крім того воювати зі всіми?

Проти вас — це може мести... за байдужність; може поборювання пристрасти, що огортала мене на ваш вид. А інші справи — це була моя втіха, коли знялася найбільша буря між партіями. Учительство за мене стояло високо і широкі круги інтересувалися ним. Про мої фейлєтони і сатири говорять ширші круги...

— Прошу відповіди на моє прохання передане вам учорашньою вашою опікункою.

— Дивує мене, що ви — смілий і славний переможець жіночих сердець — оце питаете мене так по давньому звичаю — через сваху. Де є взаємність, там не треба свахи. Ви без питання могли догадатися, яка моя відповідь. Я через пів року не грава ролі; я така, як є: про подружжа зовсім не думаю. Вільна, незамужня; — відчуваю біль через суперечність ідеалу і буденноого життя. Все, що мене оточує, здається мені, пусте, марне. Що ж було б зі мною, якби я приняла обовязки жінки. Хочу бути вільна. Шукаю іншої цілі...

— Якої?

— Я не привикла перед ніким сповідатися. Про себе з ніким не говорю... Шукаю цілі.. Якої? А вже світляної цілі... рубця — крайчика веселки досягаю... і знання дуже — дуже принаджує мене, чиста наука і мистецтво. І моя праця в школі мені мила. — — Розгорюється в мені почування мов ватра велика, почування, що обіймає не одиницю, але все, що велике, гарне...

І в ваших виставах я брала б участь, коли б воно було для ідеї, що дорога мені, коли б я цією працею могла зменшити недолю людей. Не кажу вам, ні нікому про свою ідею; її люди поки що бояться... Поки що рада б я вихованням нового покоління прискорити, приготувати ґрунт для неї...

Поки що — я сама не знаю, чому присвячуся. І се моє горе... Моя душа ще сама бореться з сумнівами. За світлом тужу, а в тіні йду; і не знаю, чи придастися на що мій труд. І се моє горе. Все ж таки вірю, що ціллю моєю моє власне егоїстичне добро ніколи не буде...

— Я на вас усе позирав, хоч ви на мене не звертали уваги. Якась тайна у вас, якесь зачаровання та жах перед неминучою дійсністю... Так утікали ви від нас товаришів, так уміли скритися — тямите? тоді, як перепропадив я через клясу кільканадцять хлопців. Вас ніхто не цікавить?

— Я власне вам говорю, що забогатій мене цікавить, — і тому я ще не рішилася. Цікавить мене і психатих дітий, і наука, і мистецтво, і сама природа, і фільософічні проблеми. — Ціла людськість та причина її горя. Я не гордила товаришами як товаришами, але не можу говорити ні слухати про відносини пані секретаревої до її поклонників, про її тоалету, про здобутки панни Мані тай. інші такі дрібні, зайві, пусті речі.

Я чула часто, коли переходила попри вас коридором, ваші слова: Якби не наша Маня — треба би з нудьги в школі повіситися,

або: вид цієї поважної пані ділає на мене як „прусський квас“, дістану розлив жовчі через її холод...

— Не дивуйтеся; я не міг загамувати своєї злости. Бачити молоду дівчину, як до-світну зорю, як раннє сонце, а холодну, байдужну до нас.

— Хоч би для самих пустих комплімен-тів я держуся здалеку від людей. Але я більше говорю, як привикла; це тому, що не побачимося. Час мені до школи на пополуд-ніву науку. Бажаю вам щастя на новому місці і в дальшому житті.

— Учителювання я скоро покину; буду старатися дістати працю в редакції, або в кінці в театрі...

— Зверніться до наших редакторів, до наших людей, коли справді покидаєте школу і пристаєте до літератів.

— Я не придбав у школі достаточного знання руської мови, щоб нею писати.

— Я знаю, чого нас у школі вчать, — і знаю, що деколи лекше писати польською чи навіть німецькою мовою ніж рідною. — Хоч ми в семинарі мали широго професора української мови та всіх інших предметів мусіли вчитися в чужій мові. Так майже несвідомо та без ніякого труду писала я і польські шкільні завдання віршами; учителька варша-в'янка пані Махчинська мала на мене велику надію; усе договорювало: „аньолечку, ти наша майбутня Оржешкова та разом і Конопніцка“. Однак мене не заманювала ця легкість у пи-

санні й заохота учительки; навпаки мова учительки спонукувала мене пильніше зазнайомлятися з творами наших мистців слова. — В мене стихійне, вроджене почуття, хто я, і труднощі мене тільки підбадьорували, а не зневажували.

Сильна воля поможе і вам самим здобути це знання. Та чи нашою мовою, чи чужою хочете писати, працювати над собою треба, щоб не збільшати числа вітрогонів з кличем Schwamm drüber, не стати епігоном Гайного чи Беранжера, сатириків — декадентів. Ренегатів — як Стебельський — у нас уже доволі. Говорю вам це, щоб колись не відчувала докорів, що вас — одного з блудних синів — не пробувала ратувати.

Тому, що нас є багато, що нас більшість, ніхто, здається, не звертає уваги на втрати. А втрати є всюди, і ґрунт нам поволі усувається з під ніг, і пропасть отворяється; і все і всюди так. Чому? Хоч би тут у нашій школі. Як гарно могло б воно бути. Управитель — як називаєте — русин, крім нього наші ще чотири сили. Тільки панна Маня, хоч назвисько її нагадує, що її батько і всна з роду наших.

А в школі ще й сторож наш, більшість дітвори теж наша; тих трохи жидиків та німчиків говорять по більшій частині нашою мовою. Чому ж ніхто з вас ні до сторожа, ні до дітвори, ні між собою не говорить рідною мовою? — Як негарно звучить та мова, якою урядово говорить хоч би сторож. Тут наша мова повинна бути урядовою. І рада шкільна місцева має більшість наших членів, наш інспектор русин та й сам наш радник русин —

гуцул із назви роду та вдачі. Так гарно все тут складається. Та не вміємо користати. А коли не в цілості, не відразу, то чому при кожній нагоді не пригадати дітвori, хто ми, чиї ми діти! — — Хоч би при тім вічнім краєнаписанні — замість, щоб діти переписували все ті самі взірці Тарковського, можна все щось інше написати їм на таблиці: ім'я, яку дату, чи з життя Шевченка, чи його вірш, чи щось із нашої бувальщини, щось інтересне, живе, наше, що душу дітей розвиває, що в душі залишиться вже на все... Відколи тут працюю, все те невикористовування наших прав завдає мені таємної журби. Та хто знає, може я й не присвячуся науковій праці чи мистецтву, ні соціальним гуманним ідеям — , я таки лишуся на становищі — берегти наших прав, розвивати свідомість у дітей, не дозволити, щоб нам пропадало хоч би одно.

Не є воно для творчої вдачі корисне, а я могла б у літературі, чи в мистецтві дещо осягнути; та поки що треба зберігати від винародовлення, ратувати душі... Я вже казала: тому, що нас богато, учителі, а навіть священники тратять своїх парохіян без жалю та уваги... В мені йде борня: здається, треба відректися наслоди мистецької творчости — а трудитись як учителька, свідома великого завдання на своїм становищі.

— Послушаю вас. Буду у Львові у професора Партицького і в наших редакціях. Спробую служити нашим людям — тільки не відбирайте мені цілком надії, позовільте писати листи.

— Під умовою, що листи будуть не тільки

про особисті справи, але про наші літературні чи народні, про те, що хочу все мати на увазі.

— Прошу прощення за всі мої провини. Не тільки в школі я вам шкодив, але і в касині при чарці балакав про вас. Маю славу Дон Жуана, от і хвалився, що здобув вашу любов. Сьогодні при прощальному сніданні я відкликав усе, що говорив про вас давніше. Сьогодні тільки говорив про ваш таємний чар, про чудову оправу очей та їхній бліск, про білість природну, без бляншу, чи навіть пудру, про смак у виборі тоалет...

Ви ж і в виборі сукні темної, без зайвих окрас усе перемагали Маню з її декольтаціями та яскравими колірами сукні до школи, і вчора ви перемогли. Зблідла зоря Мані — хоч у неї класичні черти лица і розкішна будова тіла — та вона надто вже змислова, аж нам самим противна. Нічого вже не помогло глибоке декольте, буйне тіло... Бакхантка, більш нічого. Власне контрастом чорної сукні без декольте ви перемогли.

— Добре, — кажу отверто — що відїзджаєте, бо подібні похвали в касині при чарці мене більше обиджають, як попередні догани. З поклонником мала б я, здається, більше клопоту, як із ворогом.

— Були в касині ще й ті академики зі Львова. Оповідали, що ви були окрасою львівських вечерниць у сальонах радників двору Гіртлера, Ковальського, Дицикевичів і т. д., що власне син нашого шкільного радника др. Мандибур бував тільки там, де ви бу-

вали, та був вашим найбільшим поклонником. Не дивуюся, що ви з тутешньою маломіською інтелігенцією не спішились зазнайомитися. Після львівських тріумфів згорда дивилися на нас; але дивуюся, що через пів року слухали докорів такого медведя, як управитель.

— З дітьми нашого радника з паном др. Мандебуром, з доњкою Антосею знаюся й переписуюся досі. Та не хвалюся тут перед ніким і не користаю зі знайомства; не думала шукати в них оборони. А проте поступовання управителя та товаришів було мені настільки прикре, наскільки було перешкодою в науці. Мене ви всі разом не могли обидити. Направду, я дивлюся на все якось інакше, як інші люди: ви не обиджаете мене, але мені вас усіх жалко; я сама працюю дальше над дітвою та над собою — з вірою, що під тим прапором світла переможу.

— Так, *in hoc signo vinces!* — гадаєте. Та се тільки початок вашої практики, і вам при такій праці та з вашою вдачею не на довго стане сил. Ви все і всюди знайдете брутальних людей, як управитель, та по правді й решта товаришів. Дозвольте, впишу в ваш альбом вірш, який я написав з думкою про вас.

І він вписав вірш, котрого перша строфа звучала:

Szkoda ciebie, trwożna sarno,
Na ten twardy życia bój,
Bo na życia chwilę czarną
Nie wystarczy marzeń rój!

Więc by ustrzec się zawodu,
Serce uzbroj w pancerz lodu.

— Згадуєте про мої львівські тріумфи і упередження до тутешньої інтелігенції. Це було так: Як учениця семинарії я мешкала у вуйка, радника двору Др. Лопушанського і я мусіла жити в тім середовищі. І хоч не все з охотою, добровільно, треба було в ряди годи бувати на вечерницах. Самої вуйни родина велика з обивательської й артистичної верстви: брат Геллер директором Львівського Міського Театру — сестрінка славна співачка Mira, це справді сметанка інтелігенції. Хоч і милі спогади мені лишилися, але досить тих забав. Тут я ніким не погорджувала, але коли я сама вже працюю на своє удержання, вільно мені присвятити час на те, що мені подобалося.

— — — — —
Ми попрощалися.

Здобувся ще й на український вірш, який перед відїздом доручив мені:

Прийм'ю слôвъ колька од върного

[друга]

Сли хотите щастя на свѣтѣ,

Покиньте мрѣї, кине Вас туга

Забудьте о цвѣтôвъ цвѣтьѣ.

Або нѣї! Радше Ваше серденько

Киньте на жертву Отчизнѣ,

Співайте дальше сумно миленько

Всей наший Русский Родинѣ!

Я рада, що поїхав. Як би тут лишився як мій приятель, забирає би мені хвилини, призначені на мою працю.

Бажаю йому щастя та забуваю про авантuri... I він людина і пробліски добра в нім знаходяться...

IX.

Почався другий піврік.

Управитель похилив голову. Не переслідує мене, але і не ввічливий, і до всіх і до всього байдужний.

Я гадала, що на місце Гордієнка прибуде учителька — гарно було б, якби так котра із моїх товаришок... Але знов учитель дістав тут посаду, і то такий, що тільки тепер доповнив матуру.

Невеселий, неясний був перший піврік моєї шкільної практики, та й другий подібно заповідається. Тяжка атмосфера...

Доля — недобра мачуха — розділила мене з моїми товаришками й учителями. Тепер умію оцінити працю виховання. Мені здається, що благородніших людей, що ідеальніших виковників ніде і ніколи не було й не буде. Не тільки наш катихит о. Стефанович і професор української мови Партицький, але й інші являються мені в близьках ідеалу. А тут не педагоги: брутальні наймити, профани — не учителі — фахівці.

Здається, я зупинилася сама серед океану на човні без вітрил... Серце холоне перед

грозсю майбутнього і жаль мені за ясними хвилинами, що минули безповоротно.

О, не годилося так, матусю Доле... Ці перші хвилини моого учителювання повинні бути золотими, ясними — як дні самої весни...

Жаль — туга у хвилинах самоти знову витають у душі. Але спокій, удовілля вертають, коли я з дітворою. І коли бачу, що діти розуміють мене та развиваються умово, зачуваю про себе і про злих товаришів.

Праця хай буде мені щастям — осоло-дою; залишуся дальнєше без помочі — поради. Досі дожидала я візитації інспектора. Гадала, що кожний інспектор, справжній педагог, а виховання, навчання це річ свята; що він, інспектор, для нових сих має поради — вказівки. Але візитація, яка відбулася в останніх днях першого піврічча, дуже мене здивувала. Я не привикла, щоб із людиною так поводитися. Мабуть учительство на краще не заслужило. Без слова привітання, без слова уваги — оцінки, чи хоч би заохоти до праці для дітей і учительки відбулася ціла та візитація.

Інспектор із похмурним лицем не мав слова хоч би поздоровлення для дітвори. Прислухувається науці, але сам нічого не питав, ані не говорив. Хотілося мені йому сказати: Ой, який же ти бурмило! Я перший раз бачила ту непривітливу людину. Я опанувала хвилеве збентеження, та учу згідно з поділом годин і пляном науки, що призначене було на цей день, звичайно, наче бу клясі нікого чу-

жого не було, і діти якось без страху добре відповідали.

Шойно пізніше від предсідника шкільної ради я довідалася, що інспектор тільки з поступів дітей у моїй класі був удоволений. Учительці нічого не говорив, бо інспектор не є на те, щоби хвалити. Деякі дрібні уваги для мене передав через управителя, але цей зі мною не говорив, а сказав товаришеві Гупякові мені переказати.

Уваги передані аж через третю особу, не знаю, чи вірно передані, і до нічого мене не зобовязують. Коли до учительки ані управитель ані інспектор не говорять, то грамотні люди повинні доручити мені свої уваги урядово на письмі.

Може воно й добре. Не буду мати того, що зветься „рутина“ — а що мені противне. Лишається мені „Self — help“. Праця над собою і дітьми, а властиво інтуїція — надхніння, чого й коли навчати.

Бути самостійною і не оглядатися на нікого. В інтелектуальному та моральному веденню дітвори буду сгаратися піznаги душу дитини. Все треба приготовити матеріал до лекції, уваги прийдуть при самій науці через питання і відповіди дітей.

Зараз після вечериць дісталася запрошення на інші вечериці, а навіть на домашні забави; також листи з пропозицією — приняти лекцію. Стараюся виправдатися і лекції не приймаю. Тільки трудно було відмовити комісареві староства. Писав сам дуже чемні та переконливі листи. Донька тільки до

закінчення едукації потребує учительки, і він уважає саме мене відповідною учителькою.

І знов пан отець радить мені сю лекцію приняти з уваги на пізнішу стабілізацію. З панночкою, що кінчить едукацію, можна через читання добрих творів самій дальнє учитися. А також — каже отець — добродій — може вдастся вам хоч трохи змінити паночку. Комісар — про це не всі знають — наша та, як часто буває, безпорадна, нещаслива людина: ще в студентських часах оплутала його панна Авра, звичайненка швачка. Його одинака — для нас пропаща. Спробуйте, чи вдастся вам її ратувати.

Першого дня, коли я вже прийшла на ту „лекцію“, говорила зі мною тільки пані комісарева. Тільки не згадує нічого про науку доњки. Питається, чому не була я в мясниці на інших вечерницях. Говорить ще про мою тоалету.

— *Imaginez vous*, що притрапилося зараз на другому вечірку. Всі пані та паночки були одягнені в чорні коронкові сукні, але однотонність не робила ефекту; не було і „Ego-bergung-y“. — — Дальше говорить про інтимні відносини ріжних тутешніх пань, яких я зовсім не знаю. Коли ж я сама питаю про інформації до пляну наук для доњки, пані Авра відповіла:

— Це вже завтра Жоля пані скаже, що її цікавить, чого хоче учитися.

Подают чай і мясні страви. Пані просить лишитися. З великим здивуванням слухає пані, що я чаю не пью. — Не вірить.

Бачу з її говорення, що студіює підручники доброго тону — но, і знає, що аристократія пє чай, а молоко і хліб то пожива відповідна тільки для служби.

Зайвим здавалося мені при першій стрічі пояснювати пані комісаревій гігієну, ще більш недоцільним виявляти свої думки про поділ людей на службу і панів.

Кажу їй тільки:

— Коли вже пю чай, так не китайський, а наш краєвий: з молодих листків ожин або суниць. Автім я вегетеріянка, люблю овочі.

Пані величається тим, що пє з донькою тільки чай з цитриною та білим ромом і їдять тільки мясні страви; ніколи навіть хліба не каже службі подавати до столу. Все в її домі відбувається, як у романі „Бліда графіня“.

зарах вимірюєть відцілі дрібні відмінні чи не відмінніші та інші під
заголовком та згадкою про підсумок, який відповідає згаданому

заголовку. Діти обирають з підсумкової книжки із від-
повідною підсумковою книжкою та

Правда? Пан Жоля має власну

На другий день застаю вже тільки саму ученицю: в сальоні на отоманці лежить у гарному негліжі, в руках книжка, щойно розтинає картки.

Тоді з'явилася зовсім безвартісна річ S. Tarczy: *Smiertelne wianki*.

Сьогодні панна Жоля говорить без упину.

— Як гарно, що пані прийшли. Будемо читати разом цю новелю, але наперед рада б я з вами грati нові мазури Тимольського. Будемо співати; маю дуже гарну пісню,, Квєцярка,, „Молодець і пісеннощ мам, квяти розношем...“. Як я тішуся, як тішуся вами! Будемо читати, грati, співати, розмовляти. Я в піст дуже нуджу ся, навіть совганки цього року нема.

— Прошу дати книжки, з котрих ви досі вчилися.

— Не маю ніяких книжок. Але можна написати по книжки до книгарні, тільки не які нудні. Ми про все будемо говорити. Я скажу, що читала, що люблю читати. Учитися не хочу. Але Стася, дочка старости, старша

X.

від мене, ніби вчиться, через те мама хоче, щоб я мала учительку. Учить її панна Маня. Вона старалася дістати й у нас лекцію, але мама каже, що панна Маня небезпечна в домі, де є мужчини: баламутить братів Стасі; коло неї всі мужчини, вона ще відібрала б мені нареченого.

— Заки дістанемо книжки, можу вам дещо розказати з літератури, та мушу знати, хто й чого вас учив, що ви читали досі.

— Я науки маю доволі. Два роки була в нас гувернантка, учила французького, співу, музики. Тепер читаю книжки з бібліотеки „Повістій та романсів“. Там є гарні речі як: „Начертаржу на вулькані“, „ Таємніце кляштору неаполітанського“. Але про свою лектуру я колись вам скажу; сьогодні не хочу про те говорити. Навіть ця новеля мало „пікантна“ для мене. Правда, пані, ви все поможете мені написати лист до нареченого — він тепер у Львові, кінчить працю до докторату; — не вмію писати, а боюся, щоб не зірвав „стосунку“.

— Мати нареченого теж конче домагається, щоб я вчилася. Прислала мені навіть якісь книжки: Танської „Пам'ятнка по добрей матці“ — та „О повінносъцях кобет“.

Надійшла пані комісарева — і знову підвечірок — і говорення про сензації дня. Про науку нічого не згадує.

Я мала охоту, більше на лекцію не йти; але хочу пізнати цей тип панночок; хочу дівдатися від панни Жолі про її дотеперішню лектуру.

Панночка очікує мене все у своєму салонику.

Сьогодні просить помогти вишивати пантофлі для „папи“. За тиждень його іменини. З цієї нагоди відбудеться великий баль і буде нова сукня з „магазину муд“.

— Правда? Пані будуть нам грати до танцю; тепер піст — і музики не можна брати, потанцюємо при фортепіані. Коби так вільно мені убрatisя в адамашок, або в оксамітну сукню з треном. Мама каже, що для панночок тільки газа в модній красці відповідна. Чи пані мають тоалету готову? Із яких журналів беруть пані звичайно моделі?

— Не конче те гарне, що модне і що з журналів вибране. — кажу на те своїй „учениці“. — Невільницею моди я не є. Журналів не переглядаю. Моду вводять парижанки, звичайно акторки. А кожна з жінок може придумати і зробити індивідуально для себе тоалету вечіркову — чи домашню суконку. Тут діло не в дорогій матерії — брокаті, атласі чи оксаміті. Може бути найдешевший мушлін, видатки найменші, — а сукня може статися чарівною поемою — може скривати невловимий

чар. Тут рішає добір красок, лінія, крій, мистецьке пришпилення квітки. І до гарного одягу треба творчої фантазії, не взору — шаблону, однакового для кожної жінки.

Використання народніх мотивів також важне; можна модернізувати — і щось гарне осягнути з народнього строю.

Тільки жінки — ляльки, з холодним серцем та пустою головою шукають шаблонів —

готових моделів, — тільки вони — сміються з тих, котрі не можуть усе змінити одягу як до моди, або з тих, що намагаються відійти від моди та вбираються відповідно до своєї роботи або до свого хисту; хочуть творити щось індивідуальне, гарне... Але на ляльки нема чого й гніватися.

Однаке панна Жоля не розуміла моїх слів, не проявляла творчості хоч би в царині моди.

— На віщо думати самій, коли є готові „фасони“.

Нечайно, щоб більше про моду не говорити, просить мене написати листа для неї — до її нареченого.

— Не вмію сама написати. Пробувала зразу взяти дешо з листів Корженевського; він чудові пише — хоч би ті до Августа в „Spekulant-i“, але мій наречений знає літературу — і штука не вдалася.

— Біла листова карта перед вами на столику в такім гарнім, теплім сальонику, — — свобода думок, безжурність — і ви не знаєте, що писати до нареченого? Хоч би й найдрібнішим письмом писати, ще б чотири сторінки за мало, щоб усе сказати, чим серце переповнене.

— Нареченого не кохаю. Я кохала іншого, але мамця його не апробувала тобто — не самого кохання, тільки подружжа. Автім мамця до вибору не мішається. В неї одна умова; щоб наречений скінчив університет. Мені вже тепер однаково, все бай-

дужне. Вибрала одного. Татко вдоволений з вибору: він же і правник — докторат буде мати — но, і русин... Але його мати полька — і він для карієри — подібно як татко — під нашою опікою змінить народність Та все те вже менше вартне. — Я вже втомлена минулим пережиттям — та й ще дечим... У мене нудьга. Даремне нагадую собі віршик:

Nie smuć się tylko; wszystko na ziemi
kończy się raz
i wielkopostny, z nudami swemi
przeminie czas ..

Сама не знаю: читанням мабуть я втомлена. А лист бодай раз на тиждень мушу вислати... Вам, пані, труднощів це не завдасть. Я чула від папи, що пані пишуть новелі.

Мій пapa русин, тільки мама про те не хоче знати. Мама mrіє про титул пані ста-
ростині. Коли була гувернантка, то мусіла більше з мамою говорити, щоб мама приви-
кала говорити по французьки. Папа про вас мені окреме говорив — і я цікава, як це ро-
биться з тою літературою. Як пані пишуть новелі? Дуже прошу мені розказати. Мені звичайний лист не вдається уложить.

— Ви так допитуєтесь, як пишеться, так просите — неначе перепису на тісточка, кілько унцій чого дати, щоб удались. Листи не вдаються вам, бо кажете, що нареченого не любите. А тут і до того, щоб удався лист, і до написання літературного твору і до осягнення щастя в житті потрібна щирість почування. Коли в серці є бøгацтво чуття, то знай-

деться і спосіб передати це чуття другому серцю. Теорію, як писати новелі чи вірші, — так коротенько викласти трудно. Якщо се вас цікавить, присвятимо і на те години, але все таки найважніше для письменника се чуттє. Формою лекше заволодіти. Тепер на форму менше зважається. Писати, що і як бачимо та що в тій хвилині відчуваємо, а твір буде добрий. Таке гасло проголошує тепер громада молодих незалежних літератів.

Але я ще ні від мами ні від вас не довідалася, що ви досі студіювали — і що тепер раді б ви собі засвоїти з огляду на майбутнє ваше життя.

— Хочу бути великою дамою. Ми з мамою гадаємо, що я науки не потребую. Через те радо читаю книжки, з котрих можна навчитися тону дам. З роману з життя аристократії більше можна скористати, як із підручників, які мама все спроваджує: „Le nouveau savoir vivre universal“ (Louise d' Alg). Наречений після докторату візьме службу при зали залізниці — тут аванс запевнений і скорий — можу бути директоровою краєвих залізниць. Нашу історію знаю з „Wieczorów pod lipą“, про Терпсихору і всі Грації знаю. Мама все каже, що я дуже вчена.

Панночка відчинила шафи з книжками, хвалиться, яка в них велика бібліотека.

Беру в руки книжки. Тут передовсім у зшивках — брошурах усе з видання Борна. „Symona i Marja czyli kccie oko“, „Księżna Syrena czyli tajemnica kardynała“, „Adryjanna“, „Izabella“, „Marijanna“, „Blada Hrabina“, „Jan

Sobieski albo ślepa piewolnica z Sziras "... і т. п. богатонадійні заголовки книжок. Я бачила ці зшитки в руках служанки — покоївки в домі Ґуйка. Се книжки — повісті, що з літературою не мають нічого спільногого, — не мають навіть примітивних літературних вимог. Сенсаційні езотично рекламові романи, але молоді читачки як піchnуть у вечері читати, кінчати світанком. Сам заголовок приносить відразу й отуплення; та покоївки, швачки, фіякри видирають собі ці книжки з рук. Засмічення літератури... Тайна успіху тих романів — це низький умовий рівень людей.

— Хто ці книжки читає?

— Мама і я. Я мала тільки дванацять літ, як зачала ці книжки читати. Вони дуже мене вражали — і я при читанні „*Ślepej piewolnicy*“ раз зімліла. Сильніших вражень від тоді не нахожу, хоч Борн у своїх виданнях — богатий на кроваві сцени, хоч маємо романи *Gaboriau* — *Eugena Sue* і *Feralu*.

— Література кримінальна дає мені найбільше вдовілля — і я, йдучи спати, мушу перечитати щось із кровавих сцен, як не з романів, то щось із щоденників про процеси за убивства читаю цікаво.

Я — кажу — власне при лектурі щоденників пропускаю хроніку поліцейську про всі убийства — самозуби і кроваві пригоди.

— Я — каже панна Жоля — привикла до цієї лектури і в інший не нахожу смаку. Як наш король Станіслав Август пересичений не міг їсти, коли тарельці не були натерті ассажетом, так я без жорстоких сцен не можу вже читати. Острій

відразливий смак для других був для короля необхідною приправою для розбудження апетиту; я також без якогось піканного ассатету не можу читати, а поправді і їсти не можу.

— Се вина невідповідного корму і для духа і для тіла... Жаль мені вас. Я вибрала би для вас інший корм, але мабуть на це ваша мама добродійка не дозволить. Всі ваші книжки, які тут бачу, се література брукова; вона не має нічого спільногого з властивою літературою. Отрійні цвіти, чорні цвіти — рід мясожерних, що на багнах виростають — ці всі ваші романі з авантурницею, яскравою фабулою. Хора уява у творенні фабули шукає інтриг. Нема тут психольогії, проблем ніяких, ні етнографії... Нехай була б і авантура, але з психольогією, а бодай із льогікою. Нехай би твір будив у читача радісну творчу енергію, не доводив до зімління, зневіри, апатії...

— Адже пані ці твори знають...

— Не на те, щоб ними любуватися і по за ними нічого не бачити. Мені було досить глянути на те, щоб оцінити і дати вказівки для других молодих читачок. Молоді люди люблять твори сенсаційні, подвиги — авантури героїв, але є й автори більш відповідні. Заміськ Борна скорше Павль де Кок, хоч і його писання без артизму та естетичного смаку з низьким гумором і змисловою любовлю.

Люблений вами Гaborio — славнозвісний автор кримінальних романів — розбуджує уяву сенсаційними романами, але найнижчими пропастками розбуджує низькі інстинкти. Його твори без мистецького оброблення та для неви-

багливої юрби. Ці автори се письменники — промисловці. Мистцем видумувати сцени і ситуації хорою горячковою уявою є Евген Sue, якого „Тайну Парижа“ бачу в вашій бібліотеці. За ним іде славний Феваль, котрий виступає з „Тайнами Льондону“. Але він уже продуцент. В нього ціла письменська фабрика: працюють помічники. Його картини малюють дикі оргії. Юрба бездушних читачів віритъ у те божевілля.

Панночка, котра від дитини читала тих авторів, справжня мучениця романів, румяніла і, як уміла, боронила своїх любимців авторів. Її уява розбуджена, але серце не чутке на справжні терпіння. А користь із читання від ємна: злий вплив на здоровля тіла й душі; і відомости поверховні: з усього по трохи, в цілості нічого.

— Ціла єаша бібліотека се архів поліцейських актів. Така лектура вбиваєвищі стремління. Властиво се ніяке літературне мистецтво: тут нема ні льогіки ні глибини, сама арлекінада — абсурд. Колекція страхіття. Авантури для задоволення неробів. Не бачу між цими кримінальними романами творів Едгара Аллана Poe — а він властиво є батьком кримінальних романів. Людина, сплямлена вуличним болотом, знайшла місце у світовій літературі. Геніяльний пяниця... В його хорому, алькоголем запамороченому мізку ставали яви повні грози. Але він умів свої твори у мистецькій формі виряжати у світ — і це йому дало місце у світовій літературі.

Для вас я выбрала б іншу літературу. Але ви самі признаєтесь, що затратили смак.

Отож коли конче хочете читати кримінальні або еротичні романі, так читайте їх бодай в обрібці майстрів пера сучасні дібби, письменників фізіольгів, як Мопассан, Боржет, Льотті. Вони називають хоробу по імені, а не описують як щось гідне наслідування.

Я сама не нахожу в читанні тих творів користі ані естетичної насолоди.

Квестії, проблеми, ідеї змінюються. Тільки квестія поступу і щастя цілої людськості вічно молода — і вічно приєднувати ме благородних, молодих людей. Про те можна дізнатися краще з соціольогічних наукових книжок, але до такої праці ви непідготовлені...

— А ви, пані, маєте охоту й час при роботі в школі студіювати наукові речі?

— Той час, що звичайно пані тратять на відвідини, на раду з модисткою, на читання Борна, я можу обернути на читання справді мистецьких, або й чисто наукових творів.

Трудно вимагати, щоб кожна жінка слідила розвій письменства чи поступ у науці. Але є речі, котрі кожна повинна знати, тим більше ви, що бажаєте бути дамою у великому світі.. З читання книжок, які тут бачу і яких вам мама дальше буде постачати, не бачу для вас користі. Тратите здоровля — та не підготовляєтесь до обовязків, що вас ждуть. Коли вам життя міле, треба забратись до іншої лектури.

— Я від дитини любила сензації і в літературі гляділа сензації — пригод; не люблю ніяких „Тренів“ ні кальварійської лектури.

— Знаю, що молоді люди не мають культу для класиків минулого. Але сильні індивідуальності вміють самі орієнтуватися, що їм читати, і звичайно знаходять поживу для духа в творах про геройські діла. Жаль, що ваша губернантка не вміла вашого голоду сензації заспокоїти творами Юлія Верна, Вальтера Скота, Дікенса з його гаслом любови близького та зрозуміння і порозуміння між ворожими силами капіталу і праці. Ліком на лихі сензаційні книжки може бути для вас ліпша книжка сензаційна як от Верна — оптиміста з часу відкриття та винаходів. Ті твори ся станки романтичної літератури... Тут автор мусить мати більше снаги і уяви та й сили нервів на опис дій і сцен і місцевостей нечуваних, неістнуючих — але мистець досягає тих вершин — як і автор психольогічних романів. Письменників — авторів світової слави є богато; — з їхніх книг можна зложити піраміди вищі від пірамід Єгипту. Життя не стало б нам перечитати всі добре книжки. Шкода тратити дорогий час на читання зовсім безвартних книжок.

Такий Діма батько дає триста томів. Самого твір *Le comte de Monte Christo* — заповнює дванацять томів. А цей твір має притягальну силу, завертає справді уми молодих людей безмежно буйними вигадками та ефектовними сценами. А все таки могли б ви знайти в цього автора дещо ціннішого.

Одушевлений релігією гуманності французький письменник Віктор Гіго — написав „*Les misérables*“ у десяткох томах. Чи не мо-

тли·б ви в оригіналі це читати? І ідеї Бальзака в його „Comedie humaine“ є актуальні. Та ви на цілу сю лектиру за молоді, тим більше, що ваша перша лектиру — обезсилила вас, неначе запаморочила — горячкою неясних бажань.

Тільки добрі твори скріпляють, учать нас. А таки ніякі твори мистецтва не дадуть вам того, що чиста наука: пізнання природи, пізнання народу. Коли б ви знали, скільки вищий світ народніх казок, пісень, цілій фольклор. Книги, які кидають вас у горячку, краще нищити; вони — знаряддя тортур, які колись будуть показувати хиба в музеях.

последом вимплюєті «губки» — і вони вже не
вільгають — та з цим відмінно! І він відносіт
з кривим лицем, що сонячне жерепо
биківського, мозолотичного, або чечевицького
такожніх відмінних високих коней, які вони
інмати хотів буде... але він погано відчує це, він
алеїт про ілюмінацію, про нововіче зміни
— нічої відмінної, як і він

XI.

Нашу розмову про книжки треба було
скінчити. Вернула пані комісарева і — як
усе — почалася бесіда про сенсації дня, між
іншим про баль, що відбудеться в них із на-
годи іменин.

Пана комісара досі я не бачила в його-
домі; мабуть усе в бюрі, а може шукає де-
роздради. Жаль мені пропащої людини, жаль
і його доні; вона не тільки для нас пропаща;
з такої жінки не може мати суспільність ні
якої користі. Змінити тут щонебудь — пізно.
і через паню Авру змінити не можна.

Пані тратила час на виучення фраз як:
Imaginez vous... Bien. Fidons! від гувернантки —
галичанки, котра мови французької сама не
знала, доня на флірт, на лектиру невідповідну
для здоровля і молодості.

І як вона виглядала: худорлява, нероз-
винена, анемічна. Волосся рідке, знищене, за-
лізком перепалене, присипане пудром...

Шнурівка донищувала організм того мо-
лодого створіння, хоч вона мабуть і старша
була від мене. Мама, здається, щоб самій мо-
лодою видаватися, зменшувала літа своїй Жолі.

А Жоля — мабуть під впливом розмови про Борна і її першу лекцію — виглядала гірше як звичайно.

Говорила тоненьким голосом, її очі вкривалися млою, руки підносилася наче в омлінню. На лиці присипане пудром добувалися темні плями.

Пані комісарева якось неспокійно зависливо дивилася то на мене то на Жолю.

А дальше — наче забула про „добрий тон“ — питаеться мене, якого олійку уживаю до волосся і якого пудру, що майже не видно його на лиці.

І знов пані не хоче вірити, що олійків, помад і пудрів не уживаю ніяких. Волосся буйне, бо не нищене залізком. Білість лиця у мене природна, не від пудру, а від гігієнічного життя, власне від поживи, як молоко — овочі.

І знову не годимося. Вона і здоровля жертує, щоб тільки жити, як живуть дами. Вона без освіти — не бачить причини, з якої її доня завчасу зівяла, не добачує шкідливих наслідків невідповідного харчу і ще невідповіднішої лектури, але дальше наслідує героїні романів.

Така панна Жоля навіть не в силі пізнати, що сфера її дійсного життя відмінна від сфери життя героїнь у романах, обовязок буденого життя їй противний. Час молодості для неї втрачений; нема в неї ні поважного знання, ні практичного приготівля до життя. Цвіт теплівні, що на повітрі згине. Вона вже

тепер подібна до зівялої ростини.. Уявляю собі її як пізнішу жінку: це та істеричка з крейдяним лицем, що штокою прикрашую брови, тіні під очима, карміновою краскою уста... Вічний флірт — це ціль життя!

Слухаю ще сьогодні про баль, про туалети, про ілюмінацію, про морожене, танці і вино... але без здивування...

Смуток росте в глибині мсєї душі, чую і бунт.. За багато стратила я вже тут дорогої часу — а користи ні для кого не бачу. Мати горда з едукації доні і з партії, яку вона можливо найкращу знайшла.

Хай будуть по свому щасливі — і пані Авра і панна Жоля...

Для повного вдовілля пані комісаревої звіряю їй тайну, як робить ся помада з тополевих пучків. Такої помади в аптиці не дістани. Тільки моя бабуня після давних переписів — уміла спорядити сю помаду. Я не маю зайвого часу на виріб помад; хай вона тішиться.

Не кажу нічого про свій намір кинути лекцію. Може знайдеться нагода говорити з самим паном комісарем — про зайвий труд...

Щоб тут лекцію тримати, треба самій жити іншим життям; треба інтересуватися сплетнями, щоб мати „тему“ при чаю...

І ці іменини і грання до танців Тимольського та Задуровича — це зовсім не для мене. З розмови з тими панями виношу пригноблення, біль і жаль за змарнованими хвилінами...

Чи не краще заглянути до хат родичів моїх учнів, до хат міщан і ремісників; побачити, як живуть? Тоді відчуваю богато, переживаю, з розмови з тими простими людьми виношу часто вдовілля і глибоку фільософію життя...

Я більше в домі комісара не була. Старила майже тиждень часу, а розмова про книжки, літературу взагалі звернула мої думки в минуле, пригадувала дні і впливи моєї першої лекції.

У вигляді панни Жолі бачу погубний вплив і велике значіння першої лекції. Але я читала не для хвилинної розкоші і не все, що попало в руки. Справді мати не дуже провірювала, що я читаю; але мабуть був у мене одідичений смак, но — і творів таких, які я бачила тепер у пані Аври, в нашій бібліотеці не було.

Читання — се хвилини щастя і мрій і плянів на майбутнє, а не жах — горячка — омління.

Не було у світовій літературі цінного твору, якого б я коли не читала сама а то не знала б про нього з розмови родичів, і то в найранших моїх літах.

Ще перед науковою в семінарії я знала твори як Іліада і Божественна комедія, Дон Кихота, Фавста, Гамлєта й ін.

А дальше памятаю, як мама з панею Марковською, дійсно інтелігентною жінкою, ждали на фейлєтони з повістями Фльобера (Flaubert). Його твори з модерним натуралізмом, з холодним помічанням...

Цікавилися також Бальзаком і його Людською комедією (*La Comédie humaine*), яку він — великий режисер — впроваджує на сцену світа — в п'ятьсот двадцять два роки після Божественної комедії...

Візіонерським поглядом обняв він круги інферальні, не менше жахливі як Дантеїські...

В романах, пляново повязаних одним спільним заголовком, малює Бальзак боротьбу загально людську в її апокаліптичних розмірах...

Але пані, більш ніж батьком *Горіо* (*Pére Goriot*), тим відновленим королем *Лром* (*Lear*), та іншими героями романів, цікавилися самим автором. Власне шукали, що в літературі, чи в фейлєтонах часописій можна було знайти про Бальзака і паню Ганську: про його велике розчарування — по сімох літах листування з тою панею, про його самоту і конець життєвої драми. Досі тямлю, як жаль було мені Бальзака — автора. Хорий на серце радився лікаря, чи може підняти ся перегляду своїх творів до нового видання.

Неооачний лікар сказав: Не буде часу навіть перепинання змінити. — — І той, що рефлєкторами уяви освічував хлань туземного пекла, в оддаю великому скінчив життя — сей час — при лікарі..

В бабуні — матери моого батька — бачила я і знайомилася з творами французьких авторів, а головно тут пізнала я Олександра Діма з його „*Les trois mousquetaires*“ і „*Le comte de Monte Christo*“. —

В домі родичів матери я навчилася цінити наші давні книги: Сковороду та інших ..

Щойно в домі вуйка Лопушанського бачила я, але в руках служанки, брошури як Борна. Вуйко доктор і професор прав — усе занятий своєю фаховою працею. Вуйна — інтелігентна та освічена людина; однаке воліла живе життя ніж літературу. Якось скептично, чи навіть іронічно відносилася до літератури. Тільки Робінзон мусіз бути все в неї на столику біла ліжка, неначе спосіб на сон: простягала руку по книжку, перечитала на котрій будь сторінці кілька речень — і з усміхом засипляла...

Ще перед семинарією я присячувала майже весь час на читання визначніших творів літератури. Тоді, як я жила вже у вуйків, понехала музику, науку чужої мови і літератури. Може я інстинктивно рагувалася. Надто вже буйна була моя уява — і чутливість завелика... А речі наукові, студії природи несли спокій, зрівноваження...

І більше вдовілля давав мені — зладжений за вказівками Ліннея — соняшний годинник цвітів ніж ціла „Людська комедія“ з її хаосом ..

І той *Hemerocallis fulva* (лілієвець іржавий), що в п'ятій годині рано отвірає чашу, і та *Nymphaea alba* (біла рожа озер), що в семій будиться, і наш крокис (*Caléndula*), що аж у девятій годині розпростирає до сонця золоті платочки корони — і всі інші, що в ріжних годинах дня і нічі розцвітають, всі вони не мають маски... Тільки ті створіння, що грають людську комедію, приневолені скривати маскою лице, з пятном жадоби золота і розкоші...

Після лекції з панною Жолею та мимо-
вільним відхилом від дотеперішнього заняття
бажаю знову віднайти гармонію думок і чуття.

Мистецькі або наукові твори успокоють мої схвильовання.

Але тільки, коли забуду про книги і людий і про все, що накинули вони своєю цивілізацією, стаю ближче до правди, чую голоси — накази, навіть вертаються хвилини радісної екстази.

Від природи вчуся більше як із книг.

Мій трудувесь для людий, але здалека
від людий. За тісно, за голосно, за брудно,
щоб душа моя заєдно між людьми витала...

— Людськість любите, а одиниці ігноруєте? — докоряв мені ще недавно Гордієнко.

— Годі знов кожне серце вдоволити.
А проте — де запорука, що зможу людину
змінити, звернути до кращого. Вірю, що можу
змінити, можу різьбити душу дитини...

XII.

Перші два місяці другого курсу скоріше минають. Не стало до дальших сцен „інтриганта“ — і справа, за яку боролися, програна.

Управитель кланяється, а разом і говорить зі мною — спершу в справах урядових, а вкінці балакає вже і про свої особисті справи: Нарікає часто на міське життя, жде тільки на кінець року шкільного, щоби переселитися на село, жити спокійно з родиною, займатися школою і господарством.

— Не хочу більше мати під владні сили: з тими молодими учителями зазнав цього року богато клопоту. Жаль тільки цього нового будинку; мешкання таке просторе, вигідне: я для себе будував, а доводиться мені тут мешкати перший і останній рік.

З весною виходила на балькон і пані директорова. Ми познайомилися. Вона згадує, що в першому курсі, у днях колотнечі — боротьби, симпатизувала зі мною та боронила, виправдувала мене перед мужем, котрого опутав Гордієнко. Симпатію в неї — як я додалася — здобула тим, що не уживала „пудру“, модної „фризури“ — та яскравих —

декольтованих суконь. Дуже погано, з погордою говорила про панну Маню. Мені здається, що вона була заздрісна; коли бачила, що чоловік говорить з панною Манею, підслухувала, або й зараз кликала його.

Нового товариша — на місце Гордієнка — пана Супруна — я зразу якось і не запримітила. На наших конференціях все чогось противився моїм внескам та критикував теми, але його слова завваги були заєдно безпідставні, бліді. Як би я була стрінула його в товаристві чи на вулиці, була-б не знала, хто це.

Щойно з весною, в тій порі, коли все будиться, збудився і пан Супрун, нечайно, і тоді я мала нагоду його пізнати.

Я мала під своїм зарядом збірки до наук природи і прилади до фізики. Одного дня в часі вільної години між іншими годинами я пішла зробити лад між тим усім. До канцелярії, де були шафи з приладдям, переходилося через клясу, котру провадив Супрун. В клясі учителя не було, діти писали. Мабуть була тут година красного писання... Перед кожною дитиною бачу знову той старий ізвірець з плямами.

При таблиці стояв один із найвищих учнів, у руці держав прут. На таблиці вилисані назви дігій; котре з них заговорило або обернулося, діставало „криску“. При декотрих іменах тих крисок було вже багато.

В канцелярії застала я пана Супруна. Сидів похилений над отвореною книжкою; читав, чи думав. Я перший раз уважніше поглянула на того педагога мабуть під вражін-

ням, яке викликала його кляса. В недбалому одінню, невеличкий, молодий, безвусий хлопець, блідий, з дсвгим волоссям — чомусь нагадував мені постаті з альбому портретів молодих „пійтів“ з доби романтизму... задуманий, мов опянілій гашишем... — виносять слова

Ми й не виталися, бо і кількома словами ніколи досі з собою не перекинулись. Занятастиранням пилу з приладів, відтак вишукуванням малих шкідників у зільниках, я вже забула, що ще хтось крім мене є в кімнаті. Коли враз пан Супрун став переді мною — з проханням вислухати його. А що він виглядав так, наче хотів перед смертю позбутися якоїсь тайни, я відповіла: „Слухаю вас, пане...“

Він давай розказувати мені події свого короткого життя, ще мабуть не скінчив двадцять літ. Представляє себе як відлюдка, міантропа, знеохоченого, нещасливого, без віри у щонебудь, без ніякої надії на краще майбутнє.. Колись бажав найти дружню душу, яка б його розуміла, але між товаришами не знайшов. Навіть рідна маті не розуміла його, не любила...

Жити, як інші молоді люди, не живе, ніякі забави його не заспокоюють. — Огірчений, сумно настроєний — каже п. Супрун — прибув я тут на першу свою посаду, де побачив вас, пані, моє фатум... Ваше добре, лагідне лице причарувало мене на перший погляд. Приглянувшись окруженню, я запримітив, що ви неприступні, і другі товариші цемені сказали.

— Їхнє життя вас не цікавить. Ви видались мені вищою над своє окруження. Ваш

мармуровий спокій, оте вічне захоплення обов'язковою службовою роботою — се здається втеча не тільки від людей, але і від самої себе. Ви криєте тайну. Ваша вдача бурхлива, пристрасна, в деяких хвилинах ваші очі зраджують ваш жар.

Я глянула на годинник і встала, щоб відійти.

— Те, що товариші кажуть чи думають про мене, мені байдужне. Також про ваші здогади тайни та скритого жару нічого сказати не хочу і не можу...

Він просив ще хвилину на докінчання своєї сповіді.

— Я намагався побороти чуття, уникав стрічі, на конференціях говорив як ваш противник.. Це не помогало. Я любив вас плятонічно, — та цього довго не можна. Сьогодніскористав я з нагоди: говорю про свою любов до вас і свій замір: Гарно було б нам жити на селі при школі двоклясовій „Dla kochanka i kochanki dość i chałki pustelnika...“

Він розгорівся, був би дальше говорив, але я знову перебила його бесіду. Дійсно мені ціле te intermezzo видалося смішним.

Входячи до канцелярії із думкою впорядкувати прибори та зразки, я зовсім не надіялась освідчин. Чоловік, котрий досі не говорив зі мною, нараз освідчається. Та я опанувала себе й кажу зовсім поважно:

— Жалую вас за ваші давні і теперішні терпіння. Як би не вірила у ваші слова та як би ви не були українцем, радила б я вам, як лік на вашу нудьгу чи сплін, як „Zeitver-

treib — забаву флірт із панною Манею.
А так раджу працю над дітворою і над собою..

— Я не знаю, не відчуваю і не признаю такого терпіння, якого б юність не поборола. Власне молодість могутнimi крилами може піднести сь над усі невдачі, перепони, терпіння. Ваші давніші терпіння, самота, незрозуміння, духове сирітство — не перечу — може й були дійсні, але сьогоднішнє чуття — любов для мене — це ви мабуть отак видумали... Вчитується, як бачу, в такі речі як: „У Швайцарії“ Словацького — і певно в подібні романтичні поеми — і перед вашими очами стають усякі „Беатрічі, Ляври, Юлії, Льюїті...“ Погляньте тверезо, а побачите в мені учительку, що щиро працює над дітворою свого народу. Чар і таємничість іщезнуть... Як рідному братові дозволю собі сказати вам ще й це: і тепер ваше місце в класі, не тут, замість віршів — таблиця множення. Пробуйте в годинах науки забути про себе — і все інше. Поручаю вам працю як добрий лік. Ваші сумніви у щастя людей не вийшли з досвіду. Ваші почування — екзальтація — мабуть тільки з лектури; ви можете себе опанувати, зрівноважитися, чого я вам бажаю.

Він збентежився. Зразу не міг найти слова; відтак сказав:

— Спасибі за побажання, але це зайве. Мені — бачу — суджена трагічна смерть.

— Вертер! Новий Вертер. Але це вражіння не робить, бо ви вже третій з черги. Мою симпатію здобуде скоріше чоловік сильної волі.

— Шукаєте мужів Плютарха. Дай Боже, щоб ви не розчарувалися, не знайшлися в сьогоднішній моїй ситуації. Великі дюди — егоїсти.

— Гадаєте про творців — літератів? І між ними шукала б я спільноти думок, ідеалів, мети, не любови змислової. Життя моєї душі — не є життям хрущика, що кінчить життя на одній рожі.. Не така моя вдача. А проте здобуття знання і робота в школі забирають мої сили. Квестія любови для мене не істнує.

Щоб не лишати йому надії, кажу даліше:

— Раз тільки історію любови переживається: стрічається на провесні легінія з ясними очима, з темними кучерями, стрункого — як мітольогічний Нарціз і поетичного як він — і готова любов. Без пізнання характеру, вдачі, приходить вона з биттям серця, палить крила і забирає багато сліз.

— Хто він був? Хто смів вас зрадити?

— Чи ж я говорю про себе? Говорю про загал смотриків... Забогато вимагаєте, коли бажаєте, щоб я про себе говорила:

— О, я б пімстився за вас.

— Гамуйте свій Дон Кіхотський геройзм: мене ніхто не зрадив. Мій суджений далеко на чужині, працює для ідеї, котра мені дорога. Може він згинув у боротьбі, не маю певності. Та бачите, я зовсім спокійна, спокійно про це говорю. *Tempi passati!* Бажаю і вас бачити спокійним, відданим праці свого звання. Так. Чи не можемо як товариш і товаришка говорити про фахові речі? Чи між жінкою і мужчиною тільки любов можлива? Не знаєте

приязні? Пізнаю тут уже кількох, — а всі Дон Жуани. Учителів — товаришів між вами не нахожу.

— Добре вам про приязнь говорити, коли не маєте ні до одного симпатії. Ми не признаємо приязні. Подання оксамітної руки, блиски батерії очий, магнетичний погляд не заспокоює, а розпалює кров. Любов і подружжа або ворожнеча — і боротьба!

— Я переписуюся з товаришами; все маємо багато тем, наших — фахових. Тут у короткому часі довелось мені зазнати від товаришів — тільки прикрощів і зла. А ми повинні єднатися для добра цієї школи. Сумнє воно, дуже сумне. Виміна думок, дружба з товаришами праці була б животворним промінням.

— Такі взаємини неможливі. І другі товариші, котрі заєдно ворожко відноситься до вас, люблять вас. Один зрадив це переді мною, другий завзято мовчить. Забава з панною Манею остогидла йому. Він оглядається за вами, тільки за гордий, щоб вам про любов казати. Фахові справи, розмова з обсягу науки чи штуки — це не для молоді. І справи фахові і штука і наука — те все добре, але що робити з тим, що груди розриває? Байдужні мені великі речі світа, всі казки про героїв... Раз тільки в молодості сниться сон про кохання..

— Вічна молодість, вічний сон Ендіміона... А я таки бажала б, щоби братам українцям снівся сон — про чин..

Дзвінок.

Година кінчиться Не жду відповіди. Лишаю його в кімнаті.

Дісно в тій хвилині я бажала його ратувати, зєднати для праці в нашу користь.

Виміна думок при фаховій праці була моїм бажанням. Також у новім своїм окруженні я бажала бодай в однім молодім серці розпалити огонь віри, відваги, викресити іскру. З цієї молодої душі — бажала би прогнати зневіру, знеохоту, натхнути вірою: „Ще не вмерла...“ Поза особистим щастям ми маємо для кого жити і повинні жити, трудитися...

XIII.

Після цього визнання Супрун якийсь час не приходив до школи; управитель казав, що має горячку. А коли приходив уже до школи, зміняв часто свою тактику. Пробував злучитися з товаришами, залишався з панною Манею на розмові, то шукав нагоди зі мною говорити, — коли я мала вільну годину. Але його слова були дальшою піснею про кохання. Часом було мені його жаль і треба було кинути йому кілька слів, але звичайно й у вільних хвилинах я окружалась дітворою і до канцелярії сама не входила; коли треба було впорядкувати в шафах зразки, брала дівчата до помочі. Не знаходячи нагоди говорити зі мною в школі, старався стрінуги мене на дозрі до школи, — щоб як товариш прилучитися. В тім часі змінив він свій дотеперішній неохайній одяг на претенсіональний. Свою малу постать приштукував циліндром, на ніс наложив цвікер у золотій оправі, при годиннику начіпив до золотого ланцушка богато блискучих брельоків, зявились перстені на руках. Убрання нове; гарнітури часто зміняє. Через ту переміну він тільки стратив і те моє спожаління, яке я для нього мала. Я покинула

бажання навернути його на нові шляхи. — Наука природи дала мені змогу пояснити сюзміну у вигляді пана Супруна. Я пригадала собі, що з весною самці амфібіїв — як і деяких птахів — змінюють краски, щоб тільки звернути на себе увагу самичок.

Triton punctatus в означений час — ранньою весною — прибирає живописні краски; *Rhodensamarus* дрібна рибка — самець зміняється весною: по боках його тіла показуються золотисто-смарагдові смуги... *Polyacanthus* світлими красками і фантазійними рухами звертає увагу самиці, помагає будувати гніздо; але ссягнувши ціль, неначе зі злости за довгі конкури, вириває любці очі — зовсім по людському... Зміна пана Супруна робила на мене комічне вражіння. І асиста по дорозі до школи зробилася мені немила. Хоч уже весна, вертається ще часто студінь; я в широкому плащі в хустці, в кальошах, а він у циліндрі, лякерках, у новому весняному убранині. Якась досада протестує в мені проти цієї неволі...

— Вибачайте, але я не дозволю, не хочу, щоб ви мені товаришили. Недібрана пара з нас... Хочете цим контрастом викликати поговори, чи справити втіху тутешнім паням?

Прискорила хід; та він іде за мною й деклямує вірші... — Фея моя, богине, дівчино оссіянових пісень... — Здурів! Хоч би яка була я етерична, то все таки в тяжкому убранині, з соткою зшитків, серед калуж міського болота аж ніяк не скидалась на німфу.

— Не терплю неволі! Не доводіть мене

до того, щоб я погорджувала вами, сміялася зі зміни у вигляді вашому. Покиньте трагікомічні сцени; ще раз просу, зверніться до праці...

— Хоч і в цьому чорному плащі, ви являєтесь мені таємною істотою демонічною у вашому капелюсі — рембранді.

— І бурі і веселки за мною. Говорити ні слухати про ваше кохання не можу, не хочу...

Невдоволення — досада заволоділа мною.

В останніх днях маю відомості про давніх Вертерів. Вуйна недавно писала, що Льюльо, син її стріка; марніє; бояться, що з нещасного кохання умре. Але ж і камениця лишиться... Також дістаю почтою вязанки цвітів від пана Теофіля... Його опікунка пані Ленчевська пише розпучливі листи про його аскетичне теперішнє життя, про його студії природи. — —

Чому все стають вони, ті Вертери, на моїй дірозді? Чому бентежать мене, забирають спокій потрібний до праці, хвилюють?... Чи те чуття правдиве, чи уявне, чи говорить тут серце, чи змисли? Стaють питання не вирішенні.

Чи правдивий той біль сердечний Вертерів? А коли є та любов, що пишеться великою буквою, правдива любов, чому не розпалюється у двох душах? Чому те божественне явище вбиває друга істота своєю рівнодушністю?

Раджу їм лік: працю, сповнення обов'язків...

Та чи — не зважаючи на те, як і на цілий стоїцизм чи й альтруїзм, яким обіймаєш люд-

скість — не ждуть їх хвилини скаженого болю, якого мовчанням не побореш, але таки сягнеш по „цей малий інструмент“..

Любов се перше право природи; весною перший теплий промінь будить любов... По міських городах цвітуть нарцизи й гіякінти — цвіти самого Аполльона...

Пан Супрун змінявся у ворога, то знову поклонника

Зі школи й до школи я вже ходила в товаристві учениці, котра з черги приходила до мене по завдання чи ручні роботи.

Пан Супрун присилав листи і свої світлини.

Його листів, як і листів пана Теофіля, я не читала. Тип Вертера не будив у мені ніколи живіщого зацікавлення, психольогічні студії наче вівесекції не були мені потрібні. Я сама хочу бути сильною — похоронити примари минулого, що виринають часом із хвиль забуття мельодією: „Згадай мене, милий...“

Сьогодні рада б я скристалізувати, очистити чуття й перетопити його в альтруїзм, який обіймає все бідолашне туземне створіння...

Рада би бути сестрою і тим Вертерам...

А тут заєдно боротьба...

Товариші, що з великого кохання — стали ворогами, знайшли новий спосіб доскулювати мені: знущалися над дітьми з моєї кляси. Справді, коли байдужне було мені все, що про мене говорять, або з чим звертаються до мене на конференціях, так не могла їм вибачити того, ні дозволити, щоб невинно накидувалися на дітвору.

Всі діти, а найбільш дівчатка, горнуться до вчительки з довірям мов до рідної мами. Чую, що одна тутешна бабуня на питання, чи добра ваша пані учителька, дісталася від унуки відповідь: „Ксби лише ви були такі добрі!“

Діти в школі потребують жіночого материнського серця. У всіх своїх діточих клопотах — журбах шукають вони ради — поради в мене; бо ж і де і в кого тут було їм її шукати? В учителів, котрі вірили тільки в кару?

— Часто дивуємося — говорить один з них — у нас день не минеться без биття, без кари, без крику. А в вашій класі не чуємо ні вашого крику, ні дитячого. Гіпноза — чи чари?

— Ні се, ні те. Спробуйте зайняти дітвому, а крику не буде. Коли ви на коридорах на розмові, або в класі читаєте часописи чи романни, так і діти не можуть вічно без думки переписувати з читанки чи з узорів. Мусять кричати. Чари се щире тепле, хоч і тихе слово, теплота серця, жар душі; се віддача всіх сил дітвому..

— Добре то говорити; в практиці країнний бук. Але дітська — драби, не бояться; мечу патиком між них, не помогає.

Так. Діти до учителів не горнулися.

А панна Маня?

Ах, як вона між тим дробом — маком виглядала... До неї належали першаки. Це зовсім не та учителька, яку бачить Аліця Едмондо як добру матір між дітьми. Її лице зраджує не журливу любов, а щось наче відразу й сором, що найшлася не в окруженні гідному її. Соромиться, що між бідною

дітвою находиться, що часом доведеться говорити до дітвori по хлопськи, бо панської мови діти не розумiють. Як дивно добуваються слова з її уст... як бoїться, щоб порох крейди не забрукав руркованих блакитних фальбанок. Нi! Це мiсце не для нeї. Тут треба забути про фальбанки та коронки, а стати до працi; памятати про кожну дитинu, про все памятати, щоб не ломити, не затемнювати, а пiдносити душу дитини до свiтла; тут терпеливостi треба, щоб ту дрiбноту навчити читати, писати, думати, показати, як тримати писальце; тут треба часто дитинu застятькати, заспокоїти, заговорити, помогти вbrатися. Але вона — та учителька з мусу — мала тiльки проклiн для їх матерiй. — Чому в першiй купелi не потопили їх? — Чому повиростали на її муку?

Товариши за порадою панни Манi написали до заряду школи, що в моїй клясi є азиль для всiх збиточникiв, що я всi дiти вiправdую, гуртую для невiдомих цiлий. Але управитель дожидав тiльки кiнця року i на таке письмо нiчого не вidpoviдав. — Та жаль — управитель не вidpoviдав також на моє зажалення: не заборонив знущатися над дiтвою моєї кляси, нi взагалi бити дiти в їх клясах. В школi запанувала анархiя та право сильнiшого. Моє чуття бунтується, коли бачу, що дитинu карається нагайкою. Я рада б вiховувати дiтвoru без бука i взагалi без кар. Хай привикають до того, що в життi треба сповняти обовязки без кар. Не убивати каюю в дитинi сорому й гiдности людини... Хтось уже казав про те: Боги, щоб горгiню

людини зменшити, створили нагайку. Гордий пан землі, високий дух, що знає закони зір, нічим не є так понижений як нагайкою.

Досі я тут не була в такій немилій ситуації, щоб була змушена сказати дитині прикре слово, а не те щоб дитину бити.

Пізнання індивідуальності дитини, не ждання того, що над її сили; заохота, зацікавлення, нагорода — ось і цілий секрет в осягненні гарних успіхів у навчанні

Нема дітей злих.

Товариші стали нападати на моїх учнів як пчоли на пчоли з іншого улия... Де котре попаде їм у руки, бьють та лають:

— Виростаєте на розбишак — гайдамаків; ваша пані не має костура на вас; возвращено ми вас у руки.

Не можу лишити на перервах дітвори самої ні на хвилину без опіки. Ніби за якусь провину ставлять навколошки на коридорі, або мотузом прив'язують, що не можу відшукати й позбирати всю дітвому.

В моїй класі був дуже бідний хлопчина, каліка. Його кликали з глумом „Печінка“. Тип: каліцтво тіла — і жадоба знання... Приголомшений дома, голодний... Відколи звернула я на нього увагу, скоро умово розвивався. Справді Ellen Key, що опікується дітворою, мимо всього спочуття вагається, чи для добра людського роду не краще б діти каліки — хворі лишати на якому Тайгеті, нищити їх, як це практикували у Греції спартани. Та я обороняю хлопця перед нападами панів — педагогів. Хто стрінув хлопця, ганьбив.. „Чого ти, найдо, лазиш до школи? Не соромишся,

торбачу, як ти зодягнений? Чого тут заваджа-
єш?" Та він — усе заляканий, маломовний —
нічого не відповідав.

Недавно, на перерві в десятій годині,
коли дітвора цілої школи була зібрана на
площі, один із панів учителів ухопив хлопця
і поставив на підвищені неначе на глум...

В широкій та довгій капоті — з батька
чи старшого брата, в завеликих чоботях, блі-
дий, нужденний, з виразом лица, прикметним
усім горбатим, стоїть безборонний хлопчина.
Сотки здорових, румяних, гарно зодягнених
дітей дивляться на товариша, регочуться..

Нужда, каліцтво на глум виставлене...
Контраст і те „за богато“, що мене все так
вражало ..

Пару слів подяки панам — педагогам
за практичну лекцію альтруїзму і пару слів
пояснення дітворі, щоб зло не розуміла па-
нів — професорів і не сміялася з бідного
каліки, але вважала його за товариша — бра-
та, закінчило ту дику сцену.

Тут саме, в школі повинна дітвора уч-
тися милосердя. Милосердя повинно бути
більше ніж нужда. Милосердя повинно про-
гнати нужду з лица землі...

Збентежились темні — ті, що світло по-
винні були нести.

Діти моєї кляси від тієї години відноси-
лися до товариша каліки з великою ввічли-
вістю.

XIV.

Не можу зрозуміти своїх товаришів. Ті люди хиба виїмки між апостолами науки. Але чому стрічаю їх на початку своєї служби? Чи контраст ідеалу й дійсності помагає розбуджувати думки, розвивати самостійність, краще сповняти обовязки, що для них скидаються на кару? Неможливо, щоб усюди були такі світлоносці.

Господи! Прости їм; не знають, що роблять. Суди їх діла за їхньою свідомістю. Може не такі злобні їхні серця, але брак їм самим свідомості.

Знов оживає моя туга за святими ідеалами... Не сміє доля зморозити бажання й золоті мрії моєї молодості.

Бажаю збільшити працю над собою, хочу здобути знання, щоб огненним словом не тільки освідомлювати діти, але й таких, як вони....

Чи багато треба, щоб школа одягла й накормила кількох справді найбідніших? Хоч би з доходу вечірків, вистав, які уладжують тут учителі. Мушу їм про це в найближчому часі сказати. У зорганізованій суспіль-

ности має право одиниця жадати помочі, засобів до життя.

Чи своєю нуждою не кличе така дитина, як та придорожна запорошена цвітка — стократка : Не топчи мене, але піднеси до світла... Як сумно бачити, що ті, котрі повинні піднести ту цвітку до світла дотори, власне топчуть її; не ратують, але ще глибше в болото тручають, принижують. Дитина може розумом ще й не збагнула, але інстинктом відчула кривду. І звірина чує, хто її гладить, а хто побиває. Сьогодні дитина не скаже вам того словами, але коли виросте, пригадає — злочином.

Використовую кожну нагоду у своїй класі, — як і при годинах робіт в інших класах — щоб та пригода з горбатим хлопцем розбудила в дітях спочуття для людської недолі. Кожна людина має крім самолюбства вроджений альтруїзм, впливи окруження і виховання причиняються до розвою егоїзму або альтруїзму.

Малий, незручний, несмілий хлопець каліка, що не вміє сказати слова оборони, то не ідіот. Погляньте з глибшою увагою на його сумне лице, задумані очі; він навчить вас думати. Се не ідіотизм, се нужда.

Дайте дитині їсти, заспокійте перші потреби, а розбудиться душа дитини. Цілі дні проводить чорним сухарем, а лишене без освіти на що виросте: на діда чи на розбішаку?

Таке нетактовне поступовання учителів може хиба вбити зародок альтруїстичного чуття в серцях дітвори, скруженею морем тем-

ноти, грубости, нужди. Я б хотіла бачити людий згуртованих в якомусь товаристві, що зветься „Харітас“. Лігу доброти створити хотіла б...

Дістаю від дітей багато гарних городових цвітів, що тепер весною розцвітають: фіялки, нарцизи, а далі вже і бози, півонії. І горбатий хлопчик рад би виявити вдяку пані учительці; та звідки цвітів дістати йому — дитині бідної комірниці, зарібниці? Городівне має, а спромоги піти на луги, в ліс також немає. Однак щоднини приносить мені цвіти, на які інші діти не дивляться: приносять стократки, морончики, що ростуть на оболоні біля хати, де мешкає, і при дорозі, якою йде до школи.

Пилом вулиці вони покриті, сірою копопляюю ниточкою повязані. Я за кожну вязаночку дякую йому, ніколи не лишаю її на шкільному столі ані не викидаю. Коли дівчатка відносять до моого дому гарні китички твоздиків чи рож, я сама беру кілька морончиків, повязаних сірою ниткою. Придорожні запорошені стократки, з пелюстками неначе окровавленими, жертвовані в доказ дяки... Щож більше могла дитина здобути? Вони говорять про його серце більше ніж букет беззапашних камелій, на дротах, штучно уложеній... І ця дитина подібна до того найбіднішого цвіту...

Худа, бліда дитина дивиться в ситі обличча, а всеж не воно повинно соромитися своєї нужди, але ситі громадяни, педагоги, що уладили „видовище“ — демонстрацію. Здається, жити ме в моїй памяті все і та сіра порошна, атом людства, і ті учителі...

Д стократки, морончики ? Чи справді ті цвіти мені милі? З часом стали наймилішими, стали символом. Між усіми ростинами народ стократок найдрібніший, але його живучість велика. Перебувають хуртовини і морози, цвітуть майже цілий рік. Окрайчики пелюстків у пупянках уже окровавлені в боротьбі за істнування, побідно тривають, покривають широкі простори оболоння...

Дорогі моїому серцю квіти тепер заєдно у фляконі на крайчику столика, при котрім працюю.

Від весни мешкаю в домі біля церкви, в затишній вулиці. Зараз близько оболоння, річка і міст, стежка поміж корчі тернини вгору, де в лісі самітна капличка святої Покрови. Манить мене те тихе чарівне місце, де не стрічаю нікого, та не богато лишається мені часу на думки на самоті.

Хочу пізнати хати, де живуть мої учениці та учні, хочу знати, в якому окруженній гаразді живуть діти. Чи моє слово поради не причинило би до кращого життя хоч би такої бідноти, як горбатий Івась...

Поволи познайомлююся з мешканцями Оболоння і Зарічча. Відтак пізнаю Загатник і Замлиння. Замлиння найгарніша частина міста, як село; велика лука Козакевичів простягається аж до дороги, при котрій стоїть наша школа.

Між нашими є тут родини німців-евангеликів, навіть одну доріжку називають : Hohlweg.

Доми й обійстя кольоністів німців удержані гігієнічно. Дітвора чисто одягнена

і добре відживлена. Між старшими і дітьми бачу національну свідомість.

Діти говорять по німецьки; нашу мову розуміють і можна з ними розмовитися. А коли я питала дитину в класі, чому при молитві не хреститься, вона гордо сказала: — Я ані русин, ані поляк, я німець-евангелик.

Родичі і діти тих родин відносяться до мене з довірят і симпатією; здається, задля моого німецького „названня“, а також тому, що розумію їхню бесіду і нею говорю. Німки оцінюють також те, що вчу дівчат ручних робіт: вишивання, роблення цвітів і т. п. Досі в тутешній школі не вчилися дівчата ручних робіт.

Німці консервативні: привикли тут, що діти вчилися в українській школі, дома говорили по німецьки, а з сусідами по українськи, тепер були огорчені зміною викладової мови. Всі пані Вільгельміни й Елізи говорили, щоб дальше було, як бувало. *Soll alles bleiben, soll man weiter ruthenisch reden* — це була наша спільна турбота. і наші міщани були консервативні: тоді не хотіли змінити мови і одягу на панський міський не зміняли.

Часом при тих оглядинах стріну пан'отця Дзеровича.

Звертаю увагу, що Бібрка не має читальні „Просвіти“, та прошу, щоб покищо дозволив отворити читальню в будинку, де була колись церковна школа.

Лишаетесь ще оглянути Загір'я ген до жидівського цвинтаря й дороги до села Стрілок.

А час минає скоро. Весна скінчилася. — Я зі здивуванням побачила косарів на великій луці Козакевичів... Не стало золотих козельців, синіх незабудьок, ні стріпчастих яснівців, що їх тут дітвора називає „бузьків вогонь“.

— відлінінію висоба фенік звіні єврі дітьми
Білубодій відвідував міську школу із Р.
шіапської літературою одета в білі шкіряні сандалі
одягнена в каштановій підлітковій формі дівчині. Вінко-
ли в підлітковій нараді, звіненім відкритим ротом
і не хрестяться якіні гарячі сказки
чи русин, він поєднує їхні скандинавські

XV.

Родичі і діти відносяться до

Наближається гарячий час жнива.

Кінець шкільного року.

Серед труднощів, ріжких невзгодин кін-
читься перший рік моєї шкільної практики.

Шкільний рік 1881/2 минув як вода, що
спливає по лотоках — скоро — скоро.

Дивлюся — думаю...

Рік обовязків... Чи добре сповнених?

Не знаю...

Не маю тут нікого, хто б порадив, сказав
слово... Знаю тільки, що я бажала сповнити
обовязки добре, робила, що могла і як
уміла.

Минув і рік моєї крилатої молодості,
з якою добре мені, яка сягом своїх крил рада б
обняти все... яка прощає, забуває зло...

Надійшов і день іспиту.

Панна Маня, вчителька першої класи,
стає перша до попису.

Убрана, як модель найновішого журналу
мод, в легкій рожевій сукні, декольтованій в
сагре, в білих рукавичках — зі штучними цві-
тами в припудрованому волоссю.

З усміхом зверталася туди, де позасідали
ріжні вплівові матадори з урядничої верстви.

Діти тільки дуже несміло, тихо стали складати букви у слова; а котре певніше читало, сувало пальці вище то нижче по книжці: читало з пам'яти.

Вона — учителька — не добачувала того. І в численні до двадцять, що для першаків було обовязкове, помилялися і чисел не уміли написати.

На усміхи учительки ніхто не відповідав усміхом. Звичайно, тут хами — міщани засідали, а вони на красі не розуміються.

Ні для дітвори ні для пані учительки ніхто не знайшов слова признання.

Зате хтось із гостей досить голосно за- примітив:

— Декольтована красота зі штучними цвітами і румянцями на лиці не повинна стояти перед дітьми, учити їх правди життя...

Тепер треба було до іспитової салі впровадити мою другу клясу. Я схвильована більше ніж у дні своєї матури, бо тут доводиться доказати, чого научилися діти нам повірени. Священник, котрий либо запримітив моє збентеження, приговорює, сміється: Нічого не поможе. Тепер ви, паннунцю, мусите дати доказ вашої праці, треба перейти огневу пробу...

Діти чекали в бічній салі, всі чисто одягнені. Дівчатка, в барвінкових віночках, в мережаних вишиваних сорочках власної роботи. Після збірної молитви священник питає релігію. Бачу, що діти відповідають добре і сміло. І без тривоги беру з дітьми уступ із їхньої читанки: „Збіжжа“, наче б я була сама в клясі на щоденний годині. Діти розпі-

знавали з природних зразків всілякі роди збіжжа і вміли відповісти на питання практичного пристосування. Родичі міщани, для котрих рільництво було тут таки найважнішою справою, слухали уважно, що дітвора знає про збіжжа. Де хто сам питав, або сказав дітям дещо зі свого досвіду.

Після вимогів тодішніх іспитів треба було вже в другій класі питати з граматики і рахунків, а також із бувальщини, і замість передп'ястовських легенд діти оповідали про княгиню Ольгу і хрещення Руси.

Та тут мої товариши спробували ще раз мені докучити: посідали між дітворою і наче б зі щирою допомогою підповідають не влучно; властиво хотіли публиці показати, що діти самі не вміють відповідати.

Та я подякувала панам за поміч і просила, щоб усіли між гісторіями та не баламутили дітвори.

На закінчення декламація і спів, оглядини вистави робіт і задач, і діти дісталі від предсідника нагороди: гарні книжечки і образці. Мені дісталася подяка родичів міщан і предсідника шкільної місцевої ради.

День побіди. Жниво з цілорічної праці — на ниві шкільництва.

* * *

У відповідь на звідомлення з іспиту — з вољею опінії — перенесла Рада Шкільна Окружна панну Маню й усіх моїх товаришів. Пан Супрун повторив ще свою сповідь. Чи ж я могла щось інше сказати тій людині, як звернути його до праці?

Відїжджаючи, прислав мені свій памятник: двацять аркушів дрібно записаних. Хоч Українець, писав по польськи, з тих самих причин, що й Гордіенко.

На першій картині читаю:

„Kilka chwil z życia nieszczęśliwego poświęcone w cześć wierności dozgonnej mojej najdroższej, która blaskiem zaćmiła wszystkie gwiazdy na firmamencie niebieskim, przewyższyła słońce wdziękiem kwiaty i słowiki...“, я це перечитала — і кинула памятник між старі рукописи, папері. Читати вже не було в мене настрою, ні часу...

Верх пересади...

Для панни Мані перенесення прийшло в сам час; гадаю, може й пожадане. Через скандал вона тут більше неможлива. Перед іспитом спровадилася до панства касієрів. Пан касієр хотів мати учительку для доні, хоч дитина мала шойно п'ять літ. Пан касієр був мабуть сам інтересований, бо побив і викинув котрогось із поклонників, що вікном дістався в ночі до покою панни Мані. Пані касієрова ще тої самої ночі викинула всякі коробочки, пуделка і куфри панни Мані.

З цілого елегантного шкільного збору лишилася тільки я. Свобідно під час ферій продовжую свої студії, порядку записки, очікую нових товаришів, а з ними враз нових досвідів.

Як воно дальше не було б, здається, запалу до праці не страчу...

ЗАКІНЧЕННЯ.

Два роки пізніше, коли бував у мене Франко, з моїми рукописами забрав і той зшиток пана Супруна. Написав навіть на верхній картці: „O miłości, Łamiesz kości, Nich ci nikto Nie zazdrości“, Діялект риختицький. Іронія. Але сліди перечитання полишилися в „Зівялому листі“.

Я щойно тоді, коли Франко звернув увагу на картки писані Супруном, перечитала їх, на жаль, пізно. Не знаю, чи може справді і він скінчив як Вертер. В учительськім шематизмі не було більш його імені. Шукали, писали за ним тутешні купці — найбільше кравець Туна — в котрого пан Супрун у днях манії убиратися брав гарнітури. Але нічого про нього не довідався.

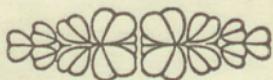
Досада, хоч і жаль людий, що не вміють виповнити життя. Не зважаючи на мою довголітню блуканину, лист зберігся, хоч багато з моїх рукописів пропало. Може через слова Франка, одного з мужів Плютарха, як пан Супрун називав літератів, я зберегла той лист...

Про товариша з першого курсу п. Гор-

дієнка згадує Франко у своїм листі: „був у мене Гордієнко, великий ваш поклонник“...

Бачила я ще Гордієнка, коли була учителькою в дрогобицькому окрузі.

Для нашої літератури таки нічого не зробив.

Іа записок учительки

х вуд „існіл мілов у оинвіФ зудзе бінзід.
...”
...”інноклюп шре йннпезжіддо7 енен
-нрч вкід нпок, інніддо7 єш к амні
лізудно үмоярдидбодофф а сюкід
ен стонін ннат натутацетік юшан алД
.андоце

ЗАКІНЧЕННЯ

Це роки після смерті Франка, з якоїми збирала і той
відомий письменник Супрун. Головов наскільки на вер-
хній карти “Оленахі, Sandesa kotsi, Nich d
ніто тає захвосі”, Джалст риктицький
відомий. Пле склик - переняття польської в
“живому змісі”.

Я щойно тоді, коли Франко звернув увагу
на картину письмені Супруном, перенігав їх
жаль, нізно. Не знаю, чи може справіт
спіччини як Бертер. В учительськім ци-
нам не було більш його імені Шукай, пра-
зуль за ім'ям - туши! - кутці — найбільше
звідь Туза — в котрого пан Супрун у дні
їхній убогарися брав гарнітури. Іле якого
про нього не довідався.

Досі, хо! і жаль людій, що не вмі-
ють вільноити життя. Ще важажки на мою
загадкою блуканину, лист зберіться, хоч-бо-
гато з моїх рукописів прошло. Може через
тварину Франка, одного з мужів. Плющарік, як
таки Супрун називав літератур, я зберегла той
лист...

При товариша з першого курсу, т. Горо-

Першого вересня 1884 року житівний
зятійнок покликав дітвору і учителік до нової
крайні.

Я відповіла при цьому самій школіде-бачу
зі 1881 року. На жаль — бачу й іх семі во-
роти ліка Савицького й Костецького. Бласко

Із Записок учительки

По коридорах та класах густа і гамір.
Зібрана дітвора мес про що балакати, тільки
загризожені першаки можуть.

Ходжу я по довгих коридорах, згля-
даю до кожної класи.

Ні! Ніде тут немає для мене місця, думаю,
я неначе холодом східлю мене. Мабуть тому,
що не сану тут більше тих моїх дітей, що вже
зростають, що їх любила — я сама мене
любила. Вони сяди в п мури не вийдуть
зьмісі. Житії буде їх школою.. Коби тільки
оля перегляд сердечних від злів!

Прочуття, ти скішо жіноч, ти хлюп по-
вітів, ти в со-комінну нивю завоююдіш. Я не
знала, тво, де, як.. та чува, що тут не зато-
чуєся, що жде мене якось

19 SANNOCK ADNTEPKN

1

Першого вересня 1884 року шкільний ззвінок покликав дітвору й учителів до нової праці..,

Я лишилася при тій самій школі, де вчута від 1881 року. На жаль — бачу й ті самі ворожі лиця Савицького й Костецького. Власне від них замість товариської помочі — поради довелося мені минулого року зазнати багато перепон у навчанню дітвори та прикростий.

По коридорах та клясах глота й гамір.
Зібрана дітвора має про що балакати, тільки
затривожені першаки мовчать.

Ходжу я по довгих коридорах, заглядаю до кожної кляси.

Hi! Ніде тут нема для мене місця, думаю.
І неначе холодом овіяло мене. Мабуть тому,
що не бачу тут більше тих моїх дітей, що їх
я досі вчила, що їх любила — і вони мене
любили... Вони сюди в ті мури не ввійдуть
більше... Життя буде їм школою... Коби тільки
доля берегла їх сердечних від зла!

Прочуття, ти скарб жінок, ти ключ по-
етів, ти в сю хвилину мною заволоділо. Я не
знала, що, де, як... та чула, що тут не зали-
шуся, що жде мене якась зміна.

Шкільний рік почався.

Наш регулямін у п'ятій главі § 43, забороняє всякі переносини на бажання учителя, а влада хиба (хай не приключачеться) на випадок переступства дорогою дисциплінарки переносить учителя на іншу посаду.

Шкільний рік почався — як звичайно-Богослуженням, а відтак учительською конференцією.

Управитель школи представив учительському зборові пана Селінського, призначенному окружною Радою на місце Гутовського. Ми знали перед кінцем шкільного року, що його шкільна Рада перенесе, або цілком звільнить зі служби; се й належалося йому — за недбайливість у виконуванню учительських обовязків, а ще й за неморальне життя.

Тепер по доконанім факті управитель повідомив про те наш збір урядово. З доручення влади відчитав догану і перенесення Гутовського — як пересторогу для вчителів, а властиво для укінченого семинариста п. Селінського, щоб не йшов слідами свого попередника.

На черзі конференції того дня було приділення поодиноких кляс учителям.

Управитель з чесності, якої відмовити йому не можу, запитав мене першу, котру клясу бажала б я провадити. Я знала, що кожний з товаришів рад би вчити дальше своїх учнів, тому рішилася взяти осиротілу по Гутовськім другу клясу. Хочу нагородити дітям минулий рік, в котрім не мали ні наукового корму, ні помочі в їх інтелектуальному розвитку.

Савицькому, що мав минулого року третю клясу, належалася тепер четверта. Однак управитель приділив йому першу, найчисленнішу із усіх кляс. Виправдує те приділення тим, що Савицький найстарший та найсильніший зі збору, а перша кляса сього року числом велика. А що приділення кляс належить до управителя, то і спротив до окружної Ради на нішо б не придався.

Се зарядження було для Савицького громом із ясного неба. В четвертій клясі були діти й деяких урядників, і за приготовлення їх до гімназії сподівався Савицький окремої винагороди від родичів. Гордість Савицького була понижена...

І пригадався мені минулий рік, коли то Савицький на конференції сказав своє „veto“ проти того, щоб я провадила четверту клясу. Вже перед кінцем шкільного року говорив моїм учням: Пані в четвертій клясі не буде вас учити, є нові мапи, яких вона сама не знає; візьму я вас, гільтаї, в свої руки. Буде біда!

Не попалися — славити Господа! — мої учні в його руки. Звичайне учительки в мішаній школі вище другої кляси не вчать. Однак я взялася за те діло. Бажала доказати, що лагідністю і працею більше може осягнути учителька ніж учитель-ремісник буком і погрозами.

Управитель і тепер пропонував мені взяти четверту клясу, а Селінському хотів дати другу; але я вже лишилася при другій. За велика була б перемога: Савицький ще жив-

тінницю або удару дістане; адже він такий біснуватий.

Я все привикла платити ворогам чесністю за їхню злобу. Та це мабуть їх ще більше лютило; їм треба людини, яка б мірила їхньою мірою, боролася їхньою зброєю...

По конференції я ввійшла до кляси, яку я сама вибрала. Поглянула на моїх нових малих учнів, як полковник дивиться на новий полк, бистро, цікаво, щоб оцінити його, відгадати, чи дастесь йому ним здобути твердиню та славу. Дивлюсь, пізнаю, думаю: чи легко буде мені нищити мури незнання, чи легко буде добуватися до світла правди?

Нічого надійного — захопливого не надіжу. Моїм жовніркам перші вправи зовсім чужі. Кажучи мовою „наукового пляну“, діти не були приспособлені до „myślenia i paliętego wygażania się“...

Діти міської бідноти — погано замаргані — не вміли ні читати, ні по людськи слова сказати. Неохайні жидики, непосидючі дикі пастушки, здається, перший раз переступили пороги школи.

У всьому сліди недбайливості моого передника. Класифікація не скінчена. Не знаю, котрі діти завернути до першої кляси. Самій треба дітвору скласифікувати.

Досліди вельми сумні. Як тій катеринки вигривають свої арії, отак і діти читають із букваря, що їм скажу — і „со·ло·ма“ — „са·ла·мә·ха“ — — і „зять“ — „дяк“ — усе теє знають. Дивлюся. Даремна втіха. Вони щебечуть — з памяти, але з таблиці написаного слова, букви не вміють перечитати, „ніже ти-

тли ніже тої коми...“ Всіх ялось би відіслати до першої кляси, так тоді в сьому році другої кляси не буде? Зле. Усі лишу.

В першому півроці навчимося з букваря читати, відтак підемо дальше.

На сьому пізнанні учнів, перепитуванні та повторенні самих початків минає перший тиждень, минає другий.

На мою журу — думки неслухняні кудись то дальше летять крилаті... Душа мов ладнається до нового лету, до дальній боротьби, немов би знала, що не тут уже поле її праці...

Душа моя вічно бажала чогось, чому могла б віддатися ціла... Тих, що їх я любила та в їх очах бачила любов і довірія, не стало. Тут, перед собою бачу грубий матеріал, який треба щойно обробити, обтесати з перших ломів... розбудити, огріти теплом власної душі, як той Пигмаліон, щоб можна бути в контакті з їхніми душами, порозумітися — провадити їх вище — любити їх... Поволи... Кілько праці се вимагає... За рік, за два може вдастся мені виховати їх на моїх, на любих моїх учнів.. Та тепер при всьому труді ведення цієї кляси я бажаю чогось, що було би хоч трохи вдовіллям душі. Оглядаюся. Ах, знаю вже...

По годинах біжу з поверху, де була моя кляса, і кажу сторожеві просити пана Селінського до шкільної канцелярії.

В першому ентузіазмі мабуть я висловилася незручно. Пан Селінський не зрозумів моєї бесіди. Здається, гадав, що шукаю розради, що мені не йде тут про науку в його клясі, а шукаю нагоди стрічатися з ним...

З комічно впів наляканої — впів задоволеної фізіономії молодого чоловіка та з поклону, який зраджував усяку готовість, я догадалася, що пан Селінський зле мене розуміє. Не показую йому, що пізнала його гадку — помилку, але не відчуваю до нього зате гніву; адже він ще зовсім мене не знав. Не знав, що я була за горда, щоб говорити з товаришами про що інше, ніж те, що входить в обєм педагогії. Не знав, якою авреолею вищоти ідей, окружала я своє „я“, яка глибока пропасть розкривається між мною і кожним із них... Я ж піднялась учителювання наче святого діла, для ідеї та з замилуванням; а всни — ті, котрих я досі пізнала, були невдачники на хвилях життя, прогані з середніх шкіл, якіуважали учительський стан за одиноке ще пристановище, за азиль для себе. Ремісники, що виконували свій обовязок несумлінно, тільки задля шматка хліба. Дотеперішні товариши змінялися тут майже кожного піврічча — або й угікали самі звідси; кожен із них, де міг, перехоплював інше місце, де трапилося: в театрі, на поchtі, в податковому уряді, при залізниці і т. п. Шукали лекшої служби, ніж ця на ниві шкільництва. Він не знав, я ж і нікому не сповідалася, що не гадала ніколи шукати в мужчині предмету любові; я боялася, щоб не втратити ні частини серця, яке бажала ціле віддати дітям моого люду...

Коротко вже, але ясніше сказала я панові Селінському зовсім серіозно, що предметом, якого я вчу з замилуванням — є українська мова, що хочу вчити в його, тобто

в четвертій класі, української мови, а він хай візьме в мене руханку. Візьму й більше годин, як визначає розклад науки, щоб діти в останньому році наукискористали більше та пізнали дещо з цінностій рідного слова.

— Радо пристаю на цю заміну; мені, полякові львовянинові, трудно доводиться говорити, не то вчити руської мови.

Вечером того дня найшлась я сама на горі за містом при каплиці...

Дивна сила привела мене туди.

З дисгармонії чуття, з вирування думок забажала я повернути до рівноваги — до холоду ялиць і тишини, яка тут царила... Як ранена серна шукала я покріплення у холоді, в тишині й тіні... Кінчився ясний, теплий ще вересневий день.

Поволі сугінь покривала пусті поля і місто в долині, замкнене півкругом гір. Лябірінт чорних дахів ринку та кривобоких хат передмістя щезав у синявій хмарині мряки та диму...

Хмарини вкривали все, що було брудне, криве, погане... Та я занадто добре знала, що криється під тими хмаринами; я ж мала досить часу прислухатись до живчиків життя житців тих хат, і коли я дивилася на ті хати, відчувала у своїх грудях болючу рану. Я бажала тоді утікати, або чогось такого, що очистило би, спалило все, що в них було брудне, гниле, погане...

І мої очі спочили на будинку школи.

Коли хати щезали в мряці та димі, школа одинока пишалася на узгірі... Останні проміні сонця обливали її рожевим світлом, зо-

лотили . . . мурава біля школи шмарагдом тліла...

Очі спочили на будинку школи — душа згадувала всі вражіння, які переживала від часу, коли перший раз станула я на його порогах. Багато терпінь, докорів прийшлося перебути, але і ясних, святочних хвилин перемоги, хвилин власного вдоволення багато...

Потапаючи у спогадах, я й не оглянулася, що сонце спочило і моя люба школа теж потонула в морі мраки. Місяць обливав таємним світлом самітну каплицю. Живичний запах ялиць розливався повітрям, я їхній шум переймав тугсю... тривожив...

Дорогий та зрадливий мій куток, мій гай... втягав мене в круги мрій... Хвилюють мрії в душі... і я — не знаю, де я і хто я... Здається мені, наче б я жрекиня — у святім гаї...

Так радо б я залишилася тут, на тій вершині, осяній сяйвом таємним, та ніколи не вернулась до гіркої дійсності... Так радо залишилася б я про все і про всіх... линула б, як та синя мрака... щезла в морі нестяями, — розплилася у вселенній... Ой, та чи ж жила я коли? Чи живу тепер? Чи єж визволена з оков тіла жити м'ю? Що сон, а що яв?

Питання хвилюють душу : Що я? Атом, що летить невтомно до якогось величавого сонця, та в одно стручують його в темноту й холод?.. Мільтонівський ангел, що торкається краями крил противних світів.? Вічний протест проти самоволі, терпіння всіх віків і всіх людей — зачароване в однім серці ? Питання і протест, боротьба добра зі злом ?

Чому в душі мої замкнено стільки краси і призначено ступати по смітниках? Чому близком — жаром душі не дозволено меніogrти, окрасити життя тих мас нуждарів, вести все до ладу — гармонії на єершини?...

— „Кілько дум тут переснілось...“

Кілько ж зітхань з болящої душі відлєтіло...

Пізно — пізно... Тільки сині мраки мов Осіянові тіні підносяться у лісі, хитаються... блукають...

— Прощай, місце моєї самоти... святих надхнінь... віших душ і видінь — віри — так, усе таки віри непохитної в поступ добра... Прощай, місце терпіння — сумніву про все і всіх... і нового скріплення віри... відродження неземного щастя... Прощай! Щось мені каже, що більше сюди не зайду, тільки думками заєдно вертатимусь...

Я плакала. Ніяка сила не могла би тих сліз спинити... це були мої останні сльози... Серед усіх невзгодин, що ждали мене, я не могла плакати.

„На власне горе сліз либонь не стане у в оці мому...“

II.

Другого дня рано перед наукою я говорила довше — перший раз у сім шкільнім році — з управителем школи. Добре нам, що наші кляси в сусідстві обидві на поверсі. Він, занятий управою школи, часто потребував заступства, або хоч догляду над дітворою, а я його поради. Між нами була товариська згода, без тіні того сервілізму, який буває між начальством і підвладними; нас єднала думка — мета тих, що трудяться свідомо і широко при однім ділі. Думка, яка українців єднати мусить, повинна..

Усе, що здавалось мені невідповідним, казала я йому в вічі, а його добрі заваги, я радо приймала. Ще в минулих роках я мала з ним суперечку про валенродизм, себто по нашему мазепинству. Мені проворність, хитрість не промовляла до душі. Між своїми чужими я хотіла і все хочу бути однакова, явно й відкрито хочу ділати, як дитина України. Ми тут більшість, ми маємо право бути собою... Він педагог — фаховець із вищими студіями, його управительство в сій школі тільки для пізнання шкільництва, його жде інспектура і дальші аванси... Через те він

обережний, хоч і щиро відданий своєму народові. Він гадає, що в наших умовинах по-кищо добре бавитися в валенродизм, а я все говорила:

— Якби так лише всі згідно, сміло та отверто ділали, як України діти, було би краще.

Та сьогодні ми говорили про інші справи.

Управитель радий, що позбувся лінівого Гутовського, з Селінського буде не злий учитель. Має надію з кінцем піврічча позбутися й Савицького; без того авантурника можна буде спокійно трудитися для добра школи. Дальше вибираємо теми до відчитів для ширшого громадянства на осінній сезон. Дохід із відчитів і вистав буде на харч і одіння для бідних учнів нашої школи. Мої мрії перетворяться в дійсність.

І ще одна радісна звістка. Місцева шкільна рада дає свою згоду розібрati будинок давної школи. Процес за той будинок почався тут славно ще в першому році моєї практики. Радію і пляную на тім місці город і цвітник; управитель годиться на те. Можу плекати цвіти, які тільки хочу.

— Будете мати тут навіть ваші любі „Rosa thea“, — каже управитель.

Тішуся заздалегідь... Та ще по розбірці старого будинку розкривається вид на луг Козакевичів, той весною рожево-золотий луг, на млин і на гору, де між соснами скривається моя каплиця.

Все усміхається.. Поезія і краса при трудах тут — у хвилинах відпочинку..

З полудня тієї днини йду, як звичайно перед другою годиною до школи. Дівчатка ждуть мене перед брамою з китичками багрових далій. Ховаються біднятка з цвітами, щоб Савицький не заздрів та не забрав їх їм. Він як тільки побачить у дітей цвіти, кричить заєдно:

— Повбиваю вас, як будете зносити це хабаззя...

Але сьогодні маю багрових далій богато, богато — і діти зі мною і сонце осені, так ясно ще світить — і я веселіша, як усе, йду по сходах до своєї кляси.

На горішнім коридорі, спертий об рами вікна, управитель, здається, дожидає мене. Дивлюся, він блідий. В руці тримає звій паперів. А коли діти ввійшли до кляси, каже:

— Сумна відомість. Ви, пані, перенесені до села Стік.

— Що? До Стік? До села Стоки? — повторюю поволі ці слова — та відновлюю в пам'яті вид того села.

В маю, мабуть на Теплого Миколи, була я на храмі в селі Стоках. В весняному розцвіті село гарне. За селом,вище на узгірї, близько лісу церковця... Тямлю: багато людий бачила, багато молодих дівчат у гарних вишиваних одягах. Бачила: престол цвітами гарно прибраний під блакитним небом, бо церков невеличка, а люду богато. Чула жарку проповідь. Священник накликував народ до тверезости та просвітної праці...

Тямлю: на „Гучок“ ми ходили чудодійну воду пити. Рідко можна де знайти таку чисту, цілющу воду.

По Службі Бэжій були ми з панотцем Штогрином та його дітьми в війта.

Між іншим говорено: про потребу засновання школи. Війт тоді згадував, що громада зобовязалася побудувати до трох літ шкільний будинок.

Пригадала я те все, і кажу до управителя.

— Це неможливе: в селі Стоках нема ніякої школи.

— На жаль — та на велику шкоду для сеї школи — се правда. З болем серця мушувам подати сей декрет. Гутовський знов сюди вертає. Дійсно щось неімовірне, жахливе.

Управитель, бачу, це незрозуміле зарядження шкільної влади відчуває прикріше ніж я сама. А я все ще не вірю...

У цій же хвилині чуємо на долішньому коридорі веселий сміх і голоси панів учителів, між іншим і голос самого пана - Гутовського.

Звідкіля він так скоро прибув? думаю, і біль аж тепер стрілою врізався в моє серце.

Хвилина... Звичайний спокій вертається, бо бачу, що Гутовський і Савицький ідуть до нас.

— Буду в вас по шкільних годинах, чей же ізнайдеться дорога... А то і я тут з тими дикими наймитами, не — — Не докінчив. Його лице змінилося в холодне, сувере, урядове, коли ті пани наблизилися.

Гутовський з найсолідшою усмішкою тільки низенько кланяється управителеві й мені. Савицький з жестами кепського актора приступає до мене:

Приходжу прощати вас, достойна пані, в імени товаришів. Нечувана несправедливість — як можна...

— Звідки ж ви маєте інформації? — Не даюйому кінчти його злобної бесіди. — Я кондологенцій не приймаю. Самостійно і на селі вчити — це ж давнє моє бажання.

Відчиняю клясу, щоб дітворі сказати кілька слів:

— Любі діти, бувайте здорові. Повернув пан учитель, котрий учив вас минулого року, будьте чे�мні і здорові.

Діти остоєпіли... Замість привітати свого першого учителя, відізвалися глухо неясним протестом: с! але я вже спішуся до канцелярії, щоб дістати з рук управителя декрет та віддати катальог, дневник, бібліотеку, а також природничий кабінет, що був під моїм доглядом.

Відходжу скорше, заки не заволодіє мною безсилля.

Тільки змін, тільки поганих і бурхливих хвилин довелось тут перебути, а тепер, коли стало ясно, мушу покинути цю школу.

Жаль немов за утраченим раєм... Та я кидаю свій рай, не сглядаючись за ним, щоб товариші — вороги світла не бачили заломання моого духа...

Тяжче було б мені покинути цю школу, якби в ній були ще перші учні мої...

Вістка про моє несподіване та неоправдане перенесення блискавкою облетіло місто. Я досі не знала, що маю тут багато признання. Навіть ті, що звали мене „московкою“ або „хлопоманкою“, були, здавалося, здиво-

вані, хоч, певна річ, раді. Шовіністичній партії аптекаря я була все не на руку.

Та найбільше зворушувала мене занедбана міська біднота, що складалася з наших людей, а також із жидів та німців колюоністів. У тих останніх я все мала симпатію: щось свого, рідного, бачили вони в мені. Ті бідні люди просто відгрожувалися.

— Пани забрали нам вас, бо ви наші, не гоноруєтесь ввійти до низької хати; ви ширі, людяні для нас і для наших дітей. Ви не білите лица, не прибираєтесь, як вони, не буваєте на комедіях цих панів, не забавляєте їх так, як Гутовський, що сміх із себе валяв — то як пяний „млинарчук“ то як „Сатана в бочці“...

Люди бачили, що мене покривджено, але зі мною враз і їх; і я терпіла більше, бо вже не тільки особисто. Я кривджена — се кривдений люд. Як одиницю цінить влада, так цінить і загал, ціле громадянство.

Багато впливових людей з інтелігенції, нашої й жидівської, писало в цій справі приватно до деяких шкільних радників. Місцева шкільна рада і громадська, в якій теж наши становили більшість, вислали спротив проти моого перенесення до краєвої шкільної Ради, до сойму, а навіть до самого міністерства освіти.

Дами, котрих я й не знала, почали акцію в моїй обороні. З поміж них молодий гарна жінка повітового лікаря, жидівка, рішилася сама поїхати до Львова, з повною вірою перемінити все на добре.

Місто неначе полумя обняло. А Гутов-

ський дивився на той рух із питомою йому усмішкою блазна; ще й був дуже ввічливий, — а може тільки прикидався таким, бажаючи хвалитися — бо остерігав, щоб „Ради“ й депутатції та приватні одиниці не трудилися даремне. Змінити нічого не змінять. І коли він зрадив урядову тайну, можна було сподіватись, що спротив дійсно нічого не поможе. Тільки предсідник місцевої шкільної ради ще не тратив надії.

Розказує дещо з життя Гуговського в минулому році, говорить про скандали, про які до мене, не цікавої на позашкільне життя товаришів, чутка не доходила.

Гарний сміхунчик, був у минулому році невідступним товаришем любимцем комісара пана М... Якби так коханцем пані комісаревої, не була б це дивна річ. Пані комісарева молодша ще, а Гуговський гарний, гладкий, усміхнений хлопчина.. Довго мучилися люди над розвязкою тієї загадки, що саме єднає Гуговського з домом комісаря; довго говорили потайки про скандальні речі, про які в товаристві не говориться, як гомосексуалізм... Та знали певно всі тільки те, що Гуговський товаришить комісареві на всіх банкетах, гулянках, у всіх подорожах на премієру і т. п., що вбирається як барон, має боброве футро та все нові гарнітури, що за друге снідання платить по десять корон та що таке люксусове життя з платні учителя неможливе.

На ділі, здається, була тільки шляхетська бути комісаря, збанкротованого дідича. Аристократ, не живе з ніким з урядовців; розгнанючи великопанську скуку, оплачує остан-

ками свого колишнього маєтку блазна й товариша своїх гулянок...

— Сумно, що для такої людини, для учителя без покликання та кваліфікації мушу зробити місце і мішана школа лишається без учительки, потрібної хоч би до науки робіт.

— В рекурсі — каже предсідник — сей момент підчеркнено, як і те, що для добра самого Гутовського не годиться його тут лишати. В іншій місцевості він міг би своє ледаче життя змінити...

— Не розумію тільки, чому окружна Рада з кінцем шкільного року забрала Гутовського в дорозі дисциплінарній, а тепер знову вертає його на те саме місце, та чому, коли так конче було треба, не перенесла щ. к. Рада котрого із панів учителів?

— Гутовський виїхав на час ферій з комісарем до Карльсбаду, а коли в половині вересня вернувся, ні трохи не журився тим, що втратив тут місце учителя. Його меценат комісар М звернувся до самого президента Ради краєвої з жаданням привернути Гутовського. Той пан звязаний довгом вдячности (ще як студент був на удержанні пана М.) вволив волю комісара, написавши на своїй візитівці кілька слів до інспектора нашої шкільної округи Кого звідси викинути? Таки партії аптекаря — до котрої і комісар належить, — ви, паннунцю, не на руку, отже комісар мусів про те з інспектором говорити. А до того ви — тиха трудівниця, гадали, що про свою кривду говорити не будете... А з учителями не те. Такий Савицький старший і загонистий, той і силою пястука готов пімсти-

тися. Другі може теж протеговані..

Щоб скорше довідатися, як справа скінчиться, поїхала я до Львова до інспекторату (львівська заміська округа).

На мою заввагу, що в селі Стоках немає будинку відповідного на школу ні мешкання і я з хорою матірю не можу бути без відповідного мешкання, інспектор відповів ляконічно:

— Вільно пані не приняти сеї посади.

Понурий, як усе. Голову похилив над актами.

Я комедій — властиво трагічних сцен — не привикла грati перед людьми, просити — плакати не вмію, не хочу... Без дальших слів спокійно виходжу з бюро інспекторату.

Почуття кривди врізується глибоко в серці, хоч і вправдью його сама перед собою: не він винен, що його вдача понура.. А цей декрет для мене з вищого наказу. А може його понура мовчалива вдача спричинена безсиллям виявити своє справжнє „я“... Може він утомився вічним рабством — валенродизмом, боявся своєї тіні і звихнувся на все...

Пізніше, коли я була далеко в іншому шкільному окрузі, я довідалася, що той „пан інспектор“ говорив про мене з великим признанням, хоч я ніколи, як у них називається, — „рутинованою“ силою не була.

Пізніше, коли він — вже як емерит — признавався до свого народу, бачила я його нераз у нашій концертovій салі... І тоді першим своїм низьким поклоном він висловив „признання“... Але я, хоч ніколи гордою не

вміла бути, почувалася в його товаристві за достойною — перебутим терпінням, щоб із ним входити в розмову.

Один із членів окружної Ради сказав мені дуже чемно, хоч не широко:

— Найбільше признання та найщирішу волю маємо для вас, пані. Вас уважаємо за найвідповіднішу зорганізувати там школу; ваша любов до люду, влекшить вам труд. Діло скінчене, в краєвій Раді приняте невідклично.

Іронія. Де правда? На те влада, щоби кривдити і — не казати правди?

В найвищій інстанції окружної шкільної Ради, себто у предсідника, яким є староста, здавалось мені, знаходжу оборону. Це може тому, що він був приятелем моєго вуйка і знав мене з його дому.

Староста К. був таки зараз у інспектора, але той виправдався білєтом — приказом з гори, а також тим, що для мене в окрузі не має вільної посади. Це була тайна кабінетова, которую вуйкові сказав староста, а про що Гутовський сам у місті говорив.

Хотіла я ще знати, що скажуть у краєвій Раді. З довір'ем іду до нашого радника або по тодішньому „совітнику“. В ясних хвилинах, коли я ще була ученицею, звертав він при візитаціях семинара на мене увагу, сідав побіч у лавці та розпитував про ріжні квестії виховання. В часі моєї служби під час візитації пізнали мене вже як учительку. Ласкаво записав собі моє імення в записнику, обіцяв памятати, коли я схочу старатися за яку посаду.

Однаке тепер слухав моє зажалення з повагою, відповідною його високому ста-

новищу й заслугам для шкільництва і сказав тільки:

— Я маю вищий круг ділання. На мене край дивиться Пильна рефсрма деяких устав. Подібні дрібниці, як перенесення тимчессвих сил, лишаємо окружним інспекторам.

Здається, що він мсю справу вже дсбре знат, всна стала голсснсю; та гордими словами хотів закрити свою залежність від президента Л. Але й те правда, що краєві ради не мають перегляду вільних посад, не дають просвіоричних чи сталих посад за літами служби та кваліфікаціями — як у державних урядах, тільки лишають те все самоволі сатрапів — окружних інспекторів — як і ріжним впливам і протекціям провінції.

Посади й пан „совітник“ для мене не має, бо не має перегляду вільних посад з округів краєвих, ні часу на такі дрібниці не має.

Сумно. Сумніще мені ще стало, коли я згадала, що той пан „совітник“ теж наша людина. Наймення його і вигляд — чистий наш тип. — І тут знову бачу його залежність і трусливість, щоб не утратити здобутої позиції, здобутсї для себе, не для добра свого народу. Нема відваги ділати для добра загалу, для свого народу; є тільки рабський пssлуж для чужих справ та для чужих ідей...

Лишаюся з декретом, тільки не маю нікого ніде учити, ні асигновання платні не можу зараз сподіватися.

Неміч моїх владників дає мені відчути кривду, якої зазнає не одна учительська сила. Інспектори — совітники усе залежні від най-

вищої влади — й устав, котрих не можна би обійти, нема.

Але я до праці в школі не розчаровуюся. Навпаки. По останній відмові радника, що має „вищий круг ділання“ та сидів при зеленому столі над зміною параграфів, знов оживлює мене дух першого жару до праці. Чого уступати з місця трудів — боротьби? Дійсно може мене кличе обовязок взяти на себе перші труди зорганізування школи.

Чи й я маю боятися невзгодин та думати про себе? Не! Се було б відступством від ідеї освіти, спроневірою — ні, ніколи!

Знайшлися добрі наші люди, котрі пошукали для мене місця. Між іншими батько Данило Танячкевич і сам Франко і декотрі наші посли писали до мене, писали і про мою пригоду в „Ділі“ — і я мсгла тоді покищо дістати у своїх місце приватної учительки. Але я вже рішилася зорганізувати школу в селі Стоках — самій залишитися таки на становищі, без нічиеї допомоги.

Отець Штогрин, парох села, годився — виїмково, тільки для мене — відступити дяківку на школу, поки громада не вибудує окремого будинку. Коли я не прийму цього місця, він нікому не відступить дяківки.

Чи ж могла я відказатися від обовязку чим скорше відчинити школу?

III

Доношу інспекторатові, що обіймаю посаду учительки в Стоках, що дяківку, відступлену тамошнім священником, громада відповідно відновить.

Це рішення — повідомлення я відіслала, не оглянувши наперед дяківки.

Закі священник полагодив з громадою формальності винайму дяківки на школу, почалася слітна осінь. Щойно в жовтні могла я оглянути будинок, де доведеться мешкати та вчити. Стоки друге село за Бібркою; я вибралася пішки. В селі питала прохожих, де дяківка — За селом, за церквою — кажуть. Іду через село аж до коршми; звідтам на ліво видно церкву. Вузькою стежкою виходжу на гору. Здається мені, що я тут не була. Давніше, гарною весною, тут здавалося, церков і село ціле гарне; та се в травні я раз тут була, в місяці зелені, блисків та співу, та ще у храмовий день. Сьогодні тихо — тихо. Осінь. День робучий. Вечеріє. Хат ізвідсіль від церкви не видно; хати в долині, дерева біля церкви безлисті; сухе гилля відкриває стару церковцю та напів розвалену дзвіницю. Вихо-

джу сходами, при котрих поручча розібране, на церковний цвинтар Зпід грубої верстви жовтого листя вихиляються декуди почорнілі верхи намогильних плит. — Вагаюся, чи йти дальше; не хочеться положати спокою могил..

В однім куті яма з валном та цегли на якусь будову — — може на гробовець.

Проти входової брами фіртка. Нею ма-
бути дістануся до дяківки. Заглянула і зупи-
нила ся. Се кладовище — велике — від церкви
з гори збіччам аж у долину, кінчиться край
бору. Берези та верби — з роду плакучих —
хилиться в осінньому вітрі, останні листки ки-
дають на могили, з колишнього рожевого
квіття — бодячча — хмари пуху літають у
повітрі .. Темно, пусто, мертві, понад усім
витає геній смерти, стереже тайни могил...
Дроjk потрясає мною, теплий віддих запинює
у грудях... Чи се у сні душа заблукалася
в незнаному місці? Ледви пригадала собі, чого
шукаю. Де ж та дяківка? Оглядаюся. За цвин-
тарним ровом стоїть хижка сама — самісінька.
Не те, щоб хати у сусістві були, але біля
неї нічого більш — — ні огорожі ніякої. Зда-
ється, живі люди тут ніколи не жили. Набли-
жаюся. Низька хижка, дах колись був соло-
мою накритий; від сторони цвинтаря пів стіни
впало. Мале віконце заложене чорним папером.
Пустка. Нікого питатися... Що це? На мерві,
біля розваленої стіни, щось лежить. Дивлюся:
стара жінка в подертій одежині...

Смеркається. Хочу відйті. Та в тій хви-
лині листя зашелестіло... Від сторони цвин-
таря наближається щось низьке... Коли мене
побачило, зігнулося до землі.

В останках одежі замашеної глиною, з рискаlem у руці стояв переді мною старий чоловік; в очах близки гніву, губи шепочуть проклони. — — І знову схиляється до землі та каже:

— Це пані наукителька приїхали відібрати хату на школу?

— Так, чолсвіче, пскажіть, якби знаєте, де єгомосцева хата.

Він сягнув по деревляний ключ за пазуху, знов щось лячно заворкотів, дальше каже:

— А ссь хата, увійдіть до середини.

— Що кажете, добрий чоловіче, це тут єгомосцева хата?

Старий не дивиться на мене, що наче скамяніла стою, трутів ногою жінку:

— Грім би тє пасбив! В робучу днину упилася тай лежить на гною.

Вона і не рухалася. Відчиняє хату. Входжу. В сінях вітер зірвав мені капелюх. Стелі не було, а в стрісі діри, протяг. По лівій руці — не знаю, яким словом се назвати — справді нора темна, без долівки та стелі, з розваленою стінсю. По правій руці більша вже — як старий сказав — „цимбра“, але також без „помосту“, зі стелею з тяжких чорних бальків. Половину тієї „цимбри“ заняла скриня зі старими церковними річами: старі образи, книги, сстанки свіч — і стіл теж повний недогарків. Даліше в цимбрі нелущене фасолиння та кукурудза щойно зібрана з поля.

— Чи сгравді це хата єгомосця, котру вони на школу відступають?

— Паннуню! Майте милссердя, не відбираите нам хати під зиму.. Де ж я зі старою,

з онуком та доњкою — покриткою дінуся? Ми тут від давна пантруємо ксьондзових садів та поля, вони мешкають у другому селі; більш трицяті літ ми тут. Я тут і грабарем.

Жах ледовсю руксю обнімав моє серце. Старий бсявся втратити свєю погану нору; він тут ізжився, близько тут цвінтар, де гроби копає. — При кінці життя, де він буде заводити нове газдіство...

Чи я вже така нужденна, що мушу боротися з цим бідним сотворінням, яке через своє заняття мало вже на людину подобало, за це погане місце?

— Ні, чоловіче добрий, я вас не проганяю; хай Бог Сохранить, щоб я тут мешкала, а коли єгомссы відступають це місце на школу, то гримада повинна вам дати іншу хату в селі.

— Я тут, паннунецю, в однім кутику лишуся. Я вам послужу. Тут діти — школярі і ви, і я з моїми — помістимося. Тямлю, як перше тут давно було, коли дяк учив; люди всього доволі приносили, пшоньця і жита, і добре нам було.

— Не від мене тепер це залежить, щоб ви тут осталися.

Старий воркоче та знову клене.

— Ой, що я вам пораджу? Що собі пораджу?

Вихоржу мсв непримлена. Темінь покривала кладовище, церков та це мсє мешкання — — місце науки...

Прийшла до дому. Цілу ніч пропаснища трясе мисю. Не буду мешкати там, не хочу цього села бачити більше. Щоб дати місце людині, негідній називатися „учителем“, каза-

ли мені йти туди, де про школу поки що нема й бесіди. — — А в декреті так воно гарно написане, що може кожний сказати: „Mein Liebchen, was willst du noch mehr?“

— „В надії, що взірцевим поступованням та совісним сповненням обовязків на це собі заслужите, дає Вам, пані, окружна шкільна Рада самостійну посаду при школі в Стоках.

Поручається Вам, сей час зголоситися у предсідника шк. місцевої Ради, котрий віддасть Вам урядовання, шкільний будинок, поле, інвентар, акти і т. д.“

Гарно... Та поки що того, що зоветься Радою шкільною, нема, і нічого нема. Інспектор знає про се добре, та „минається з правою“. А за креовання нової школи хиба признання жде його з шк. краєвої Ради. Це тепер такий час, що по всяких розвалених коршмах, по старих, прицвінтарних дяківках заводиться школа — без огляду на гігієну, без огляду на здоровля учителів та дітвори.

Богато жертв тодішніх умовин тратило здоровля, а то й життя, а вже в природному ході річий жертвами ставали в першу чергу ті, що боролися за індивідуальну свободу, вільність духа, за свою національність...

Перед наданням цеї посади інспектор зробив з громадою контракт. Але неграмотних громадян тоді ошукано: в контракті — не те написане було, на що громада годиться і що підписала, отже можна було передбачити процес і справа будівлі відложиться ще на довго.

До рана горячка в мене преминула, молода сила перемогла. Про вражіння вчораш-

ніх оглядин не говорю нікому. Посилаю тільки окр. шк. Раді справоздання про вигляд будинку, призначеного на школу. Дістаю як „заряд школи“ відповідь, що будинок мусить бути до двох тижнів відновлений, а через той час треба науку відбувати в якійнебудь інший хаті; при спізненні не візьметься матеріалу назначеного на шкільний рік.

IV.

Мешкаю ще в Бібрці, а ходжу вчити до Стік — друге село, більш як вісім кільометрів; треба рано вранці вийти, щоб перед восьмою годиною бути в селі на місці. Стрічаю часто в місті свої бobreцькі ученици. Жалують вони за мною, та жаль їм і мене, що мушу ходити далеко. Заспокоюю їх: Треба, щоб і селянські діти вчилися, як ви, тому і йду вчити їх. Осінній вітер, часто і дощ спиняє мене в дорозі, та перед восьмою стаю на місці.

Війт та громадська старшина радять разу, як і що ладити. Невдоволені, що не потрібно громада матиме видатки на направу чужої, зовсім знищеної хати, коли з весною треба зачати будову нової школи. Дивлюся що днини, чи не можна вже вчити, а поки що збираю дітвору біля церкви.

Не хотіла громадська рада брати майстрів — ремісників з міста; на такі несподівані видатки немала в сьому році в бюджеті грошей, а двір про школу ані чути не хотів. Дідич не мешкав у селі Стоках, в іншому зі своїх сіл, а властиво — як посол — перебував у Відні. Я клопочу старшину, щоби приско-

рено роботу, а жаль доносити, що властиво нічого не робиться. Окружна шкільна Рада вишле сюди делегата, або цілу комісію, і громада буде мати великі кошти. Вкінці ухвалили роботу „шарваркову“. Зроблять свої люди і найдеться свій матеріал — се б то солома, глина, дошки, та обійтися без великих, звичайних коштів. Але та робота — як звичайно „шарваркова“ — пиняво йде. Жінки мали приказ заложити діраві стіни глиною, вимастити та покалити (білити). Ледви з по-лудня по своїй хатній роботі кілька жінок вийде, та більше тут сварні з присяжними, а також балаканини — куми з кумою — як роботи; кількох чоловіків призначено до латання стріхи соломою. В дощ немудро робити, а покажеться сонце, так пильно людям кінчити свої роботи в полі... Старий сільський столяр теше дошки на „поміст“ (підлогу); не-зручно старому робота робиться, що хвилини чогось йому недостасє. Та і кличе він заєдно війта: „Кумеé — ку'ume!“

Обібрався до всього, а ладу не знає нічому дати. Вставляє шиби і зараз шкло зібре — та штукує — латає. „У, куме, бігме не хотів, не моя шкода...“

Коло церкви збирати діти вже зимно. Мало ще покищо дітий зголосилося. Книжок та іншого приладдя не мають. Пізнаю дітвору, освоюю, підготовляю. Шукаю вільної хати, так годі знайти. Сільські курні хатини малі і повні челяді „клебанії“ — як тут люди ка-жууть, — ні двору, ні ліснічівки нема. Ні ради ні поради, що діяти. Інспектор під загрозою карною післанця на кошт заряду школи жа-

дає звідомлення зі стіну записів дітей на кожний ступень. Кожда школа 15. вересня відсилає його окружній Раді; та тут — серед тих умовин — нічого не можу вдіяти. Прошу війта, щоб ще раз вислав присяжного в село з наказом записати діти до школи та щоб дозволив у своїй хаті записувати, громадського будинку (радниці) тут не було.

На другий день мала я в хаті війта кілька відрядніших годин, що дозволили забути про кривду, заподіяну мені властями, та скріпили мої бажання трудитися в хосені своєго люду. Мило вражала мене біла світлиця та богато ікон, прибраних тонкою — близкую зеленню листя барвінків та китягами червоних ягідок калини. Коли в панських цвітниках рожі та левкої давно відцвітуть, у городах наших селянок усе ще до прикраси світлиці та ікон і знайдеться хрещатий наш барвінок, любий, вічно зелений барвінок... Гомін рідної мови, ввічливість газдів нагороджували мене сuto — за не одну невгоду.

Приходять матері — селянки з дітьми. Хитро старшу дітвому, придатну їм дома до худоби чи до копання бараболі, лишали дома, а привели діти, котрі ще не скінчили шість літ, у вишиваних сорочках малі дівчатка та хлопчики, соромливі та переполохані; декотре плаче, криється під хустку мамину. Мами зацікують.

— Цить, Марусе, дивися, які пані лепські, делікатні, яку „файну“ хустину мають; глянь, і ти таку будеш мати, як вивчишся...

— Ой, добре, паннунцю, що нам „шпехтір“ вас прислав, а щоб ми робили, якби так

хлопа (гадала мабуть учителя) якого бородатого був дав. Дітиска таки зі страху розболілись би, вони ж бо не звикли, не чули про школу, ні панів у нашому селі нема.

Кожна мати рада б дещо про свою дитину сказати. Одна з них просить, щоб її Іvasика паннунця не била: — „Це моя однока дітинка, що Бог за дванацять літ замужжа мені дав...“ Друга говорить, що її Федунцю другу вже книжку вивчив, він учиться в дяка. „Я пані наuczительці внесу гілетку бульби, щоб лиш пані його пантрували...“ (З таких підучених невелика потіха, я пізніше про те переконалася: зі злих початків тяжко перейти до систематичної науки; краще ялову рілю самому орати, як із буйної хопту полоти...) Інша знову просить, щоб не бити її Михася за те, що він тільки старий „пацер“ знає. — Вже, паннунцю солоденькі, десять літ буде в місницях зимних, як я віддавалася і „пацер“ перед єгомосцем вогорила; такого і дитину навчила. Не дивуйтесь. Тепер може вже гинакша поведінка... Не бийте моого синочка, я вам дещо хвасолі внесу.

Обітниці дарунків мене бентежили. Бачу, як наш народ привик всюди через дарунки виєднувати собі те, що йому правно належиться. Та знов не хочу, щоб думали, що горджу тут їхніми, може і щирими дарунками. Вкінці кажу:

— За дарунки спасибі вам, добрі жіночки. Тепер, бачите, учителям платять з **каси** і вони з того удержануться. То тільки давніше мусіли люди складати для учителів збіжжа та бараболю. Не бійтесь, я і без дарунків

дітий бити не буду. А на молитву нема ніякої моди — зміни: вона в нас наша і відвічна — кажу до Михасевої мами.

— „Ану-ко, Михасуню, каже вдоволена жінка — молися — хай вчують“.

Став Михасуньо молитися. Цікава дитина. Говорить сам із памяті, говорить не те що Отченаш — Богородице, але і Помилуй мя — далі заповіди. Треба вислухати.

— Гарно, Михасю, добру намяль маєш, будеш і добре учитися.

Маю труднощі при перевірці, як котра дитина називається. Інші бачу назвиська в метриці, а зовсім інші жінки дають. Догадуюся вкінці, що вони не знають, як їх „пишуть“, тільки знають, як їх у селі звуть; а то дитина „Бородатого“, це „Кутасеві“, „Котичині“ та ріжні — ріжні, яких у метриці нема. Довго треба було перевірювати, як котра дитина називається.

В тім часі, коли я ходила вчити до Стік, переписувалася з усікими своїми шкільними товаришками, а також з усікими товаришами по званню, хоч особисто незнаними, але за мітними на полі нашого шкільництва та письменства. Хотіла я довідатися про відносини та умовини життя і праці учительства по інших шкільних округах. Найбільше тоді цікавився моєю справою учитель Павло Кирчів і переписувався зі мною частіше. Свідомий українець — теж переслідуваний владою за свою індивідуальність. Я хотіла зібрати факти, та начеркнути як: „Ілюстрації до шкільництва“, бо вкінці йшло тут не про мене — про одиницю, а більш вже про справедливість та

нашу вчительську честь — про наше право, котрого берегти се обовязок нас самих — учителів. Ми учителі знаємо, чого вимагає, а що заборонює наш закон, знаємо, чим влада підносить нашу повагу, хоч у практиці воно інакше: туманяє нас артикулами — ось хоча б 18 арг. глава II. з р. 1878, а уживають проти нас всіх гидких способів, щоб нас при кожній нагоді понизити, підчинити владі; відносяться до учителів так, що годі й висловити. Поступовання влади витворює в учительстві сервілізм. Годі щоб не покорився, не угнувся той, хто має сім'ю. Товариства „Взаємної помочі“ ми тоді ще не мали, не були ми зорганізовані. Свідоміші переписувалися, збирали факти. Так що! коли нічого не можна було сказати. Коли ми хотіли подати світові порівнання артикулів законів з поступованням влади, то хоч подавали ми факти, не голововні фантазії — славетна прокураторія конфіскувала наші статті: Все ж таки світ знов хоч дещо з історії моєго перенесення з часописій, знов, що ходжу вчити осінньою порою до місцевости, де нема будинку, відданої більш як миля, що — учителька писала вірші — для русинів!... Були часто згадки — дописи про мене в нашему „Ділі“ — і деякі народовці — патріоти уладжували маніфестації проти наших тяжких ворогів, що здавна і тепер немилосерно нищать сили наших молодих талановитих людей.

Для такої маніфестації гості на весіллю в Чернечі рогатинського повіту зібрали 35 золотих, здається, за радою отця Заячківського з Лопянки, бо він ті гроші прислав мені пе-

реказом зі словами: „Русини на весіллю в Чернєєві зложили малий даток учительці — тяжко провинившійся (пише руські вірші) — на чоботи, щоби бoso не ходила щоденно милю снігом та болотом. Хай Бог кріпити!“

Той дарунок у першій хвилині причинив мені турботи; я вагалася, чи його приняти. Якось ніякovo мені було, що так загально люди звернули увагу на мою особу. Також думала я, що той даток придавсь би декому — зі студіючої молоді, але годі було так широко і в цілі маніфестації жертвуваний гріш звертати добродіям. Я рішилася подякувати за сю заяву спочуття для покривдженеї трудівниці на полі нашого шкільництва... Задержуючи гроші як свою власність, щоби при першій нагоді віддати їх на просвітні ціли; — та процес жертвовавці не мусять знати. Хай радіють, що помогли своїй працюючій та покривдженій людині. (Ситуація справді тяжка; платня учительки в Бібрці замкнена, а в селі Стоках не зараз буде асигнована; але вимоги мої невеликі). Отець Заячківський це вісімдесятлітній старець; про нього з пієтизмом говорить батько Данило Танячкевич; в нього причиста душа повна великої доброти, він один із наших перших щиріх народовців, а дар за його спонукою зібраний від кого? Це ж від тієї ідеальної Неньки, під котрої крила я горнулася. — Вона у відповідь простягає до мене руку, щоб, коли скріплюся на силах, я їй будувала живий памятник святої памяті...

Так, так, це ж той дорогий дар любови України!

З кінцем жовтня вже в дяківці розпо-

чинаю щоденну науку. Отець Штогрин з нагоди того торжества для дітвори та громадян читає Службу Божу. Другий раз у цьому році починаю працю. Священник промовив до громади живо — щиро:

— Торжественна хвилина для тебе, громадо, нове сонце з нинішнім днем сходить для тебе, сонце просвіти! Бог післав вам сюди учительку, що ваші діти наведе на інший розум. Ваші діти не будуть такі темні, як ви; вивчивши письма, не дадуться обманути комунебудь. Слухайте учительки, будьте її помічні та старайтесь, щоб довго не мучилася в тісній хатині, старайтесь скорше ніж за три літа побудувати школу. Це для добра вашого та для добра ваших дітей!

У тій хвилині я мала щиру волю трудитися тут, доки нова школа не стане, а може і довше, може і все ..

Я чула голос ангела цієї землі :

— Сповняється твоє бажання оставатися з людом твоїм...

— Неси добро між людьми, неси світло, щоб щастям добрих слів твоїх і добрих діл твоїх мов квітами засипати ту хлань темноти, що розвернулась між людьми...

— Бідні, притомлені квіги... подихом стужі звялені квіти відживають від промінів сонячних.

— Бери і душі дитячі, бери в теплі руки, ніжно, і вони розвинуться як квіти...

— Будь сестрою для них... для цвітів — і для душ...

Справадилися ми до Стік. Мати плака-

ла — на вид тієї одинокої хатчини серед цвінтарів, хоч всна — відновлена — не така вже нужденна як давніше. То ж тут довелось їй жити з доночкою?...

Ледви розрадила я маму. Хочу бути цілком задоволена. Псволи все уладиться. Граця над дітворсю та над собсю поможе забути всі теперішні невигоди, згодом буде гарно. Тільки в клясі, яка міститься в більшій „цимбрі“, багато недостає, а властиво нічого нема. Більша частина дітей стоїть. Пски що мгемо дві лавки; столика і крісла ще нема. Найгірше нам без таблиці: не можуть всі разом користати з науки.

А тут заряд школи дістає сбіжник: негайно під оссистою відвічальністю прислати інвентар.

При зеленсму столику в теплій кімнаті пишеться до всіх зарядів однакові обіжники.

Підождіть, будь ласка, пане інспектор; згодом і тут напишемо інвентар: мурована школа стане після пляну і вимогів гігієни — і школярі не будуть такі полохливі, дики, але підучені. Гарно буде! Я все вірю у завтрішній день — у майбутність — — хоч може тут сама жнів не діждудо... Кину перші зерна засіву, сама стану за ворстами... Така моя доля... Піду дальше — — інші школи креувати...

Ледве тиждень минає, як живемо тут. На світі сніг біліє. А в хаті погано! Осінньою порсю стелі та стіни сксро ліплени — і глина відстає — відпадає... Тиждень минає. Не вважаючи на всі невигоди, недостачі, я вчу на селі Я горда, що поборсю всі труди і вищою

стаю над дрібниці. Коли мати дістають силь-
ніший — як звичайно атак серця... Аптика —
лікар далеко. Ще в ночі йду до Бібрки...
Тільки ж уже надаремне...

— а то втішити вам: надійність дівні окою
— винтарі, видозната снідниківка — йшін з
...видбікоднудініоненце! Што ж тут, времена
їх жити з роною анимефовані єму, як непіт!

— Ледве розградила я таму, але бути вже
ком задоволена. Псеволи все улягнеться. Пра-
ця неділворсю та над собою поможе заслу-
жити її терпіння незиган, згодом буде гарно.
Тильки в клас, як він в більші цик-
лони? Гогота нервостас, чинство чого не ві-

V.

Хотіли мене мабуть на якийсь час забра-
ти до сусідного села, де мешкає отець Што-
грин. Чудні люди. Деж для мене що лишилося?
Де знайшла б я краще місце? Цілий світ
пустиня, коли ця пустиня згадками богата.
Мені добре. Здається мені, що й я вмерла,
що всі терпіння особисті скінчилися для мене.
Нічого більш мені боятися, ніяке горе більш
мене не стріне; почування завмерли, ходжу
поміж могилами — неначе по власній могилі...

В такій стадії неначе захльороформо-
вання переживаю три тижні. Три хвилини?
Три віки?...

Псеволи стямлююся.

Прости мені, Духу Неньки, що не спішу
за тобою, що не вмерла я зараз у темній
годині прощання, не злучилася на віки з то-
бою...

Прости, що й за твого життя я не при-
чинилася до твого щастя... Ти жила для мене,
ти була моїм щастям; але якже інакшого
щастя ти для мене бажала! Плекаючи мене
ніжно — мов квітку — мімозу, призначену
живити в теплівні, — ти не могла дивитися, як

буря — стужа валить її немилосердно й безпощадно... Ти бажала певно іншого щастя для доні, бажала бачити її серед власної сім'ї, а бачила зарібницю, що трудиться коло чужих дітей, бачила — не знаючи причини — як кожну усмішку щастя до мене я приймала холодом; дівочі літа ішли, а я незмінна була... Прости, що тільки хвилини, які тобі належалися, забирала наука: — школа, книжки; усе забирало мене.. Прости! А нині — чи вдоволила б я тебе, скриваючися перед життям — у могилу ?!

В довгих хвилинах — віках самоти духа я боролася з собою, шукала шляху, гляділа і слів на свої думки; та слова покидали мене... одна по одній розсипалися перлини, губилися в душі, німіли... Хоч у душі богацтво чуття, душа хиталася; щось у ній рвалося... щезало, никло все... Я не мала що сказати, а чого б я і не сказала, чи малоб воно яку щіну? Я втомлена і без віри в тривкість власного щастя...

Листи від товаришок і товаришів по званню і по пері зі словами спочуття та заохоти до життя не знаходили відгуку у душі. Часто лежали нерозняті. Більшою відрядою ставали мені листи моїх учениць. Заохоченою до дальших учительських трудів був мені лист моєї десятилітньої учениці Катрусі Лукасевич. Дівчатко писало:

Найдорожча Приятељко!

Смутно мені, що я утратила свою учительку, дорогу приятельку, а ще гірше день і ніч турбується, що найдорожча приятелька мусить тепер кожної хвилини зливати лице

сьозами по смерти своєї матери. І я вашим смутком ділюся. Мусите бути віддалені від свого місця, в котрому так довгий час перебували. І мило вам було з нами, а нам з вами. Але ж вороги тяжкій, як давні бусурмани, що нападали на наш край і забирали все, що нам було найдорожче, так і тепер натискають на наш народ та видирають наших приятелів — тих, котрі не погорджують нами простими та своєю ріднію мовою — і таких пхают по нелюдських дірах. За ваші заслуги ви варті були кращого місця як у нас; то вони вас в послідній хижині там посадили... Та не смутіться. Бсг, котрий не дав загинути ніксму невинному, не опустить і вас за ваші заслуги. Над врагами от уже явив Бог суд!

Ось коли кінчу лист, довідуюся від сестри про випадок у школі, що стався через одного з ваших всрогів, а то професора Савицького. Вдарив у першій класі дівчинку — жідівку — сильно по голові, що та трупом упала — свідчать школярі. Вже і він не буде у тій нашій школі вчити. Не довго тішився, що вас нема. Таки вбив дитину і мусить утікати, а то люди його убють. Так нехай буде усім ворогам, що лиш мечем воюють.

Кінчуж лист, бо хоч би хотіла, не можу стримати сліз, ні бесідою жаль описати.

Цілую ваші руки і уста, котрі мені уділяли науку.

Катерина Лукасевич.

Б. 16/11 1884.

Катруся, міщанська дитина; дома її ніхто не радив, ні казав, як і що писати; написала,

що щире сєрце відчувало, і я була вдячна їй за її щирі слова...

Без уваги на зимно пізної осені відвідала мене Катруся. Принесла з міста свої приятельці колачів. Щирість Катрі тішила мене. Ми говсрили про інші дівчатка, товаришки Катрусі — а мої учениці, а також оповідала про те вбивство в шкслі, про котре писала — і це було правда. Загністий нетерпеливий учитель, що не любив дітей, ударив сильно пястуком дитину по голові — і вона впала нежива. Він спраєді єиглядає як душегуб: дикий голос та очі в нього лихі.

Катруся була рада і в мене лишитися, але й за родичами скучала. По кількох днях гостини вірюла до Бібрки, сбілюючи знов мене відвідати. При кожній нагоді передавала листи. І я розуміла: — Спочуття найдеш у тих малих, а мудрість тільки у глибинах життя...

Слова дитини більше навертали мене до життя, як слова братів — літератів: — „Ви наша велика надія...“ або слова батька Данила Танячкевича — фільософічно-релігійні. Безнадійний супокій, що нищив душу й тіло, щезав, я службовим заняттям виповняла час. — Хотіла виховувати даліше такі Каїруси, жити для них, а через той труд — жити для другої Неньки для святої, невмирущої України, жити тільки для Неї... Коли останні звена зірвані, коли для мене все пскінчилось, хочу жити тільки для Неї... Будился бажання жити і те життя віддати їй на користь. Коби можна бути зі словом розради, з дспомогою всюди, де є бідні моого піснєвсленсго нарсу,

коби можна терпіння зменшити, ділитися з покривдженими вірою в побіду добра.

Я — як одиниця перестала терпіти, серце боліло терпінням усіх кривджених.

Коли я розбудилася і знов забажала жити, — коли стала кріпка духом і багата думками, помітила, що в мене сили тіла серед мого оточення зовсім никнуть, догоряють — як олива в каганці... Рветься життя, рветься, усувається — як та земля над пропастю під ногами усувається...

Я збудилася до життя. Все минуле скидається на пережитий темний сон... Тільки мое ціле оточення заєдно каже, де я...

Звідки я взялася тут?... Чому я сама?... Де руки, що мене обережно хоронили?... Де серце, що мене горнуло до себе в кожній хвилині горя?...

Кінчиться осінь. В хаті тісно, темно, вохко й зимно. Коли розпалю в печі, вітер завертає дим до хати. Глина зі стелі паде кусниками...

Полеві миші перед стужею зими — хороняться громадою до одинокої хижі посеред піль. Гризути та нищать мої колишні записи — діярії... Та все те, здається мені, марне...

Кажани — сотні їх — загорнулися у свої власні крила і причеплені до почорнілих бальків, западають у тяжкий зимовий сон.. Але я не хочу сну. Гамлєтівське питання: „Бути чи не бути“ — ще не для мене... Темні хвиlinи квіткою — ерихонкою перетриваю... Чей і вони минуться...

Другі діти з полуодя сходяться на науку, а я про обід не думала. Нікому варити — ні що варити. До міста в тій порі ходити за

купном трудно. А в селі люди не звикли продавати. І молока не хотути продати; якось їм це дивно, а я без заплати не хочу приймати.

По шкільних годинах хочу свіжого повітра. Куди не звернусю, близько, таки зараз стрічаю цвінтари. З лівого боку таки без дороги та огорожі цвінтар. З правого боку хати полева доріжка, корчі тернини, дерева бучини, а там і густіще і ліс; між тернами та деревами на горбках декуди ще видні камінні плити, вже порослі мохом, над усім один спільній, великий хрест — як звичайно на старих цвінтарях...

Мраки чи тіні блукають? Природа замерла, чи віддих здержала? Вітер не торкає жовтих листків бучини, що не облітають із вітка, як смутки з душі не облітають...

В захисті дерев декуди стріну ще ромен або яскер — козелець, бліду скабіозу...

Квітка, стоптана осіннім вітром, даремне виглядає проміння соняшного та бореться з німим терпінням... Хочу квітку зберегти, забрати, так вона з трепетом ронить ніжні платочки корони...

Ох, що ж варта й життя в сю пору?

Пізною осінню і найгарніші, залюднені місцевости стають сумні... Я з памятою догої втрати, як тінь марна, безахистна, блукаю по кладовищі — по безконечному...

Усе кругом біліє... Грудневі бурі — метелиці спираються об тонкі стіни хижі, вітер дзвонить вікном без завісів, скрипить дверми, яких не можна замкнути...

Дівчина, которую громада згодила до школи

„води внести та рано затопити в печі“, не хотіла за ніщо в світі лишитися в школі на ніч. Не помогли дарунки: запаски та хустини... Та я звикаю вже до своєї самоти, не боюся вже ні умерлих ні живих... Часто переїзджають — волочаться туди цигани, а дівчина каже, що вони у грабаря нераз ночували. Раз налякана каже: — Нечиперович угік із Самбора, скривається тут близько в лісі на „Помірках“; бігме, люди його виділи. Я боюсь вечером до вас іти, не можу, за ніщо не хочу тут лишитися. — Зразу я не розуміла про що дівчина говорить. Мусіла ясніше сказати. Нечиперович — це славний розбишака, що вбив богато осіб, тип давніх спришків — що міг укритися тут у лісах... утік із Самбора значило тільки, що втік з криміналу.

Тяжче доводилося перебути неділі та свята. В робучих днях гомоном дітвори через кілька годин оживляється — розвеселяється моя пустиня. У днях, коли науки нема, читаю...

Грудневий вихор із протяжним стогном задержується біля хати, термосить вікном та дверми незачиненими — то знову скрипить церковними ворітами та цвингарними хрестами. А коли з цілою силою вдарить у хижу, паде зі стелі глина; румовища засипають мене... День короткий — а, здається, — без кінця. Богато читаю. Переглядаю малюнки. Переді мною велика книга з творами та біографією Вікторії Кольонни: італійська поетеса ренесансу — гарна тілом та душою — людина з найвищих сфер суспільних, але життя її повне гіркої боротьби. Великі люди були її другами — між ними і Міхель Анджельо. Метою

Вікторії — було навернення Михайла Ангела до католицької церкви — і Михайло Ангел — довів побожність свою до екстазу, забиваючи про красу тіла. Багато хвилин трагічних довелося пережити тій поетесі.

На одній з ілюстрацій бачу її з лірою в руці, чую пісню, лебедину пісню... Очі Вікторії великі, задивлені у таємничу далину — а за вікном грізні обличча розбишак, нанятих князем Орсінім — відлученим обожателем Вікторії...

Однаке імя її — перемога! Її „Rime“ — видано чотири рази за її життя (Parma 1538). Щойно з фльоренцького видання 1860 р. переспівала її твори по німецьки Берта Арндтс.

Сумну долю одиниці, таємно — трагічні переживання відчуваю як свою долю..

Читаю в чотиритомовій повісті про Савонаролю і його часи, читаю трагедію думки людини — як Джордано Бруно.

Всюди стрічаю терпіння. Одиниці борються за світло правди, дика людськість убиває своїх апостолів. Трагедія думки закованої, яка набирає розгону — в боротьбі... Пробліскують постаті Абеллярдів, Вікляфів, Гусів, Джорданів... усіх, що звертали очі за зорями, а топилися — гинули в керниці. Добачували світання, а гинули в полумі костищ. Одні минаються, інші стають. — — I жаль мені тієї людськості: вона сама винувата, що нещаслива, а до щастя — світла люди сотворені. Чим ратувати і тих гноблених і тих гнобителів? — — Світла! Світла! Любови — діяльної...

Задивлена в картини книги, забиваю про

себе. Коли примкну очі, стають біля мене осяйні постаті... і чую спів з віддалі, бачу світло...

Западало сонце й кинуло проміні до низької хижі — у глиб...

В житті людини, в історії людства мабуть нема такого положення, щоб не явився хоч один промінь сонця. — — —

Поема Альбігензи Ленау-а кінчиться словами: „Und so weiter...“

Перед творчими одиницями — перед людскістю дальші і все дальші боротьби. — Дійсно, етапами треба йти і кожен етап вперед треба оплачувати жертвами — кровю... Людскість не привикла ще рішати бої зусиллями духа, без крові.

Думаю. Забуваю про власне „я“. Те, що минуло, і те, що жде мене, яке воно дрібне — краплина в морі горя загалу... Der ganzen Menschheit Jammer fasst mich an. Душа відчуває потрясення цілої людскості — її злети й упадки. — — Душа лине вперед — та, щоби вперед летіти, треба познайомитися з мінулим, зрозуміти все — аж до сьогоднішніх переживань...

Минає грудень. Вдень — праця в школі, вечері до мене належать. Богато читаю, думаю і борюся. Хвилини сумнівів — і знов покріплення вірою... Сама не знаю, чи трудами, чи думками я втомлена; серце перестає битися. — Вмирати тяжко, але умерлою бути — добре... З холоду смерти переходжу в жар життя... Відчиняю вікно... жадібно пю

зимне повітря... свідомість вертає. Здається я знову сильна...

Місяць пливе безхмарним небом, повінню світла заливає простори; близький, мовчаливий бір, поля срібні — — море блиску... Дивно чудовий цей цілий світ. Здається, перший раз бачу те ясне небо — неначе я дитина...

Ясна левада неба — і левада землі у білих снігових пухах — осяяна теж звіздочками брилянтиками... Дві ясні левади — — нічого більш не бачу, ні нечу... Там дальше в долині село. В білих хатинах люди сплять, ні гавкання собак сюди не доходить. — — Долітає до мене тільки легкий гук джерельної води „Гучка“, що не далася скувати в крижані закови зими.

Не зводжу очі із неба... Зорі! Зорі! Дрібні брилянтики! Сонця чи мертві вигорілі гльоби? Чи й там душі, що терплять, як тут — на землі?... Чи земля — моя домівка — їм зорею сяє — і моляться вони до неї? Обнімаю зорі... Ах, що це сьогодні? Здається, кінчиться сьогодні сей рік — що записаний у книгах роком 1884... Знову щезає — никне атом моєго „я“. Яка дрібна в океані віків ця хвилина — що називали її роком 1884, а що тільки горя принесла мені з собою... Вона — ця хвилина догасає — гасне, а мої жалі, мої моління не долетіли до тих зірок... Дійдуть тоді, коли атоми тіла моєгоувійдуть у тканину квітки. А те, що горить у мені, моя свідомість чи розплівється як краплини роси в жарі сонця, щезне у безвісти віків... Чи?... Чи?... Чого я шукаю? Чого я хочу? Чи цей новий шлях правдивий? Чи варта

йти по тернах? Чи мої сліози, як і втіхи тих других людей, чи горе і радість життя не виринає з темного хаосу так, без ціли, без потреби, без наслідків? Хто скаже мені, чи з волі наймудрішого Єства і в користь людськості терпіння одиниць свідоміших, чи тільки з хаосу йдуть і в хаосі пропадають? Немає відповіді. Хвилина сумніву, протесту, і знов хвилина віри — екстази. Відчуваю серцем те, на що відповіди немає...

І тільки в душі нашла я блаженністьтиху тої ночі місячної, тої ночі новорічної. —

Переді мною відхиляються події — простори, все мигтить, сяє красками веселок, звенить соняшними акордами сфер..

Терпінням був ти мені, погасаючий роche, але з терпіння стає нове життя — і розкриваються правди золоті і шляхи нові...

Errata:

ст. 248 Аліція — має бути „Аміція“

ст. 275 віщих душ — має бути „віщих дум“.

